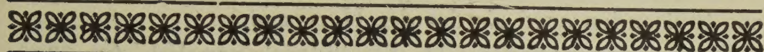
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 3. Juli 1930.

DE HERVORMING OP WALCHEREN TOT DE KOMST VAN ALVA

door

Dr. K. HUIZENGA te Middelburg.

Sedert Te Water en 's Gravezande in de 18e eeuw schreven over de hervorming in Zeeland en in Middelburg is er tamelijk veel uit de archieven te voorschijn gekomen, wat als aanvulling tot hun arbeid kan dienen. Gedeeltelijk is dit nieuw materiaal reeds gebruikt door Dr. de Hoop Scheffer in zijn Geschiedenis der Kerkhervorming [1]), die echter niet verder gaat dan 1531.

Het kan nuttig zijn, al het tot dusver gevondene bij elkaar te plaatsen (voorzoover het *eenigszins* van belang is). In het volgende wordt dit gepoogd voor Walcheren. Het berust dus op bestaande geschriften, op materiaal door Pekelharing reeds in 1866 gepubliceerd in het Archief van het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen [2]), dat merkwaardigerwijs niet erg bekend schijnt, op de Bronnen tot de Geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd door Dr. W. S. Unger [3]) en op eenige onuitgegeven stukken van 't Rijksarchief te Middelburg en 't stedelijk archief van Vlissingen.

Voor ik tot mijn eigenlijk onderwerp overga geef ik een kort overzicht van de hervormingsbeweging in heel ons land. 'k Zal daarvoor ongeveer het gewone schema geven, doch daarbij moet dan bedacht, dat het maar een *schema* is. Het

---

[1]) A'dam, 1872.

[2]) Bijdragen voor de geschiedenis der Hervorming in Zeeland 1524—1572.

[3]) Rijksgeschiedk. Publicatiën, 54; 's-Gravenhage, 1923.

leven, ook het historisch leven, laat zich niet sluiten binnen vaste grenzen ; en vooral niet het historisch leven van een zoo bruisenden aard als dat der Hervorming.

Er zijn drie perioden : 1o. het tijdperk van 1517 tot ongeveer 1530 ; 2o. dat van ongeveer 1530 tot ongeveer 1560 ; 3o. dat van ongeveer 1560 tot het begin van den tachtigjarigen oorlog. Doch tijdens de tweede periode zet zich de beweging der eerste als een zwakke strooming voort, en tijdens de derde doen dit de *beide* voorafgaande bewegingen.

De eerste periode is vaak genoemd die der *Luthersche* reformatie. Sinds een twintigtal jaren doet men dat liever niet meer, tengevolge van publicaties van de proff. Pijper en Pont, die den ouden naam Sacramentisten deden herleven voor de z.g. Lutherschen, daar deze juist t. o. v. 't Avondmaalssacrament van Luther afweken. Luther's dood was in ons land, vooral door de organisatie der Augustijner kloosters en de handelsconnectie's met Antwerpen, de koopstad, waar menschen uit allerlei landen verkeerden, wel heel spoedig bekend, maar heeft op het volk in *zijn geheel* niet krachtig gewerkt. En degenen, die zich bij de Hervorming aansloten waren, zooals we zagen, vaak geen zuiver-Lutherschen. Er bestond hier namelijk reeds vóór 1517 een eigen Nederlandsche reformatorische strooming, onder invloed der broederschap des gemeenen levens en van Erasmus [1]).

Deze strooming is door Luther's daad meer openbaar geworden.

De eerste periode in onze hervorming is dus voor een groot deel eigenaardig Nederlandsch en mee daardoor nogal kalm.

Ongeveer 1530 schijnt het Sacramentarisme te verloopen als gevolg van de uitvoering der plakkaten van 1529 en 1531.

---

[1]) Dr. J. Reitsma, Geschied. v. d. Herv. en de Herv. Kerk der Nederl. [3], p. 224. Vgl. Dr. J. W. Pont, Gesch. v. h. Lutheran. i. d. Ned. tot 1618. (Verhand. Teyler's Gen. Nieuwe Serie, XVII), p. 214 : „Zijn (d. i. Anastasius') geestesrichting, gelijk aan die van de meeste hervormingsgezinden in de Noordelijke Nederlanden van vóór 1566, draagt geen confessioneel en zeker geen Luthersch karakter."

Het is echter niet verdwenen, en het bleef in contact met den Zwingliaan Bullinger, waardoor het misschien wel voorloopers van het Remonstrantisme leverde. Doch waarschijnlijk ook wel Calvinisten. Immers Bullinger werd steeds meer Calvinist en behield invloed in ons land.

De tweede periode (ongev. 1530 tot ongev. 1560) is die der Wederdoopers en Doopsgezinden. Het Anabaptisme kwam hier uit Oost-Friesland[1]), waar Melchior Hoffman werkte, die ook nog in Noord-Holland en Friesland is geweest. Het was eerst kalm van aard, doch toen de geest van Jan Matthysz., den Haarlemschen bakker, vaardig werd over de beweging, sloeg de vlam uit (1533). De primitieve bijbeluitlegging werkte op het naïeve volk en prikkelde de twee machtigste sentimenten der massa : vrees en hoop ; vrees voor het nabije einde der dagen, hoop op de glorierijke wederkomst van Christus, voor Wien men reeds een aardsch rijk langs revolutionairen weg ging voorbereiden in Munster.

Héél het volk kwam nu in beweging, waartoe zeker ook de sociaal ongunstige toestanden zullen meegewerkt hebben. Men liet huis en erf, man en kinderen of vrouw en kinderen in den steek, om te trekken naar Munster ; men ging aanslagen doen in Friesland en op Amsterdam (1535) ; men stroopte in gewapende benden het land af.

Geen wonder, dat het *Anabaptisme* het sterkst door de overheid werd vervolgd. Het dweepzieke, revolutionaire Anabaptisme werd uitgeroeid. Het stil-vrome Anabaptisme leed ook en werd kleiner in getal, mee door overgangen naar het Calvinisme, dat immers ook democratisch was en ook bezield door een goddelijke roeping. Het leefde voort in de Mennonieten en tot in de zestiger jaren, nog tijdens de Calvinistische periode, levert het zijn martelaren.

Die derde periode (ongev. 1560 tot in 't begin van den tachtigjarigen oorlog) is begonnen door rechtstreekschen invloed van Calvijn en door inwerking van Zuid-Nederland

---

[1]) Dr. J. Reitsma, Geschied. v. d. Herv., etc., p. 190.

uit[1]), waar het reeds ongev. 1540 optrad. Hoe het precies toeging, weten we niet. Maar met verbazende snelheid won het hier in 't Noorden veld. Had het Anabaptisme het volk in beweging gebracht, het miste 't vermogen die beweging een vaste leiding, een goede organisatie en een bereikbaar doel te geven ; het was te subjectief en niet nuchter. Het Anabaptisme, op zoek naar de harmonie des levens, zooals alle hervormingen, legde te zeer den nadruk op een der factoren dier harmonie, nl. de vrijheid en wist niet genoeg te accentueeren den anderen, nl. gebondenheid, gezag. Het Calvinisme was gelukkiger : het leerde vrijheid, voorzoover de band aan God, aan Zijn Woord die toeliet. Met de komst van deze strooming zien we de taaie kracht komen in het verzet der Nederlanders tegen Spanje, den ridder der Contra-Reformatie ; een verzet, dat krachten verzamelt in conventikel en hagepreek, dat overmoedig is in den beeldenstorm ; een verzet, dat ondanks Alva, onze godsdienstvrijheid bewerkt.

'k Ga nu de drie perioden na voor Walcheren. Vooraf ga nog de opmerking, dat onze kennis van de Hervorming op Walcheren maar stukwerk is en wel altijd zal blijven ; en dat dus een historisch overzicht ervan onwillekeurig iets gebrokens moet hebben.

Hoe de eerste periode der reformatorische beweging begonnen is, weten we niet. Ontevredenen over de Roomsche kerk, bekommerde zielen, die zich niet durfden verlaten op het genadeaanbod der Roomsche leer, zullen hier, als overal, reeds lang geweest zijn. En als dan door Luther de uitbarsting komt, door den monnik der reeds geruimen tijd recalcitrante Augustijner orde, dan zal de aanwezigheid van een klooster dier orde te Middelburg voor de verbreiding van zijn ideeën *zeker* van belang zijn geweest. Ook de nabijheid van Antwerpen als groote koopstad een der eerst „besmette" plaatsen,

[2]) Vgl. Dr. A. Eekhof. De opkomst en verbreiding van het Calvinisme in de Nederlanden. Stemmen des Tijds, 1919, Augustus.

heeft invloed geoefend. Het herhaaldelijk vertoeven van den Lutherschen Deenschen koning, Christiaan II, met zijn gevolg, te Veere en Middelburg (1523—1525) moet ook genoemd worden, anders zou de landvoogdes hem niet eerst onder toezicht geplaatst hebben en daarna naar Brabant geroepen [1]). Ten slotte wijst men nog op het Deensche oorlogsschip, met 500 koppen, dat van Mei 1523 tot November 1525 te Veere lag.

Ofschoon dus op Walcheren wel spoedig na Luther's openbaar optreden als hervormer aanhangers van zijn leer zullen geweest zijn, geeft toch eerst het jaar 1523 de eerste zekere aanwijzingen van het doorbreken der reformatie [2]). Toen bleek uit een onderzoek, door de landvoogdes ingesteld, dat „die ongheregeltheyt van der geestelikheyt van Zeellant, onghelyck grooter ende meerder was, dan oyt te vooren" [3]). Toen werd bij plakkaat verboden „teeuwangelie van Sinte Matheeus" en „'t bouxken genaemt de somme van der godlijken geschrifte" [4]). En weldra vinden we bewijs op bewijs, dat de beweging groot werd van omvang.

In 1524 schrijft de landvoogdes, Margaretha van Oostenrijk, aan de regeering van Middelburg, vernomen te hebben, dat in 't Augustijner klooster (staande op de plaats van het tegenwoordige Schuttershof) eenige broeders zijn „zeer inobediente ende rebelle", niet willende leven volgens de orderegelen „maer doende dagelicx veel confusie ende rumoer". Zij beveelt de regeering steun te verleenen aan 't bestuur van 't klooster [5]).

In 1525 noemt Erasmus ook de Zeeuwen als aanhangers van Luther en de monniken doodelijk hatend. En in 't zelfde

---

1) De Hoop Scheffer II, p. 505.

2) J. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden....., Mid., 1791, V, p. 27 wijst op de mogelijkheid van „ketterij" in 1517 te Veere.

3) De Hoop Scheffer II, p. 503.

4) Unger, II, nr. 308.

5) Unger I, nr. 592. (Vgl. Pekelharing, p. 227; De Hoop Scheffer II, p. 504 noot 3.

jaar schreef Christiaan II, dat er in Zeeland „een verwonderlijk groote ijver voor het evangelie bij velen ontstaan was" [1]).

In 1527 worden voor 't eerst gevangenen vermeld, die *zeker* op Walcheren woonden. Zij zijn ook de eersten, waarvan we weten, dat ze aan het lichaam werden gestraft. Janne Pier Kerstiaensdochter werd een stuk van de tong gesneden en daarna werd ze op de kaak gesteld; Lambrecht Cornelisz. wordt van voor 't Stadhuis de Noorddampoort (in de buurt der tegenwoordige Brakstraat) uitgegeeseld [2]). Meer namen zal ik niet noemen, dan alleen dien van den bekenden Adrianus Cordatus, een humanist van naam. Ook hij werd gevangen genomen, doch zal zijn „dwalingen" herroepen hebben, want we vinden hem later als kapelaan in Amsterdam. In dit zelfde jaar 1527 zond de landsheer, Karel V, tweemaal een deputatie naar Middelburg, om een onderzoek naar de uitbreiding der nieuwe leer in te stellen [3]).

In 1529 weet men in Veere reeds drie huizen te noemen, waar samenkomsten onder leiding van predikers worden gehouden. 't Bekendste huis is wel dat van Cornelis de Cuper, een Fries van afkomst [4]).

Ook Middelburgers kwamen hier, met het resultaat, dat weldra in eigen stad vergaderingen werden belegd. Want hierop zal toch wel slaan 's keizers verbod (5 Oct. 1531) van samenkomsten zonder consent, omdat „tot onser kennisse gecommen is, dat bynnen sekeren tyt herwaerts veele en diversche vergaderinggen ende congregaciën bynnen onser stede van Middelbourg in Zeellandt geschiet sijn ende noch dagelicx geschien zonder onsen oirlof noch van den burgemeestren, scepenen ende raidt derselver stadt, ende dat daeruut groote inconveniënten soude moghen spruuten......" [5]).

---

1) De Hoop Scheffer II, p. 503, 504.

2) Hij was geboortig van Delft.

3) De Hoop Scheffer II, p. 507 e.v.

J. v. Iperen, Hist. Redenvoering, b. h. ontdekken der Gedenknaalde; opger. t. eere van Johannes van Miggrode. A'dam, 1774, p. 11.

5) Unger, nr. 486.

De stoutmoedigheid der evangelischen (zooals de „ketters" ook genoemd werden) ging ver. Een paar Veerenaars zaten in 1529 voor 't huis van Adriaan Thonis, toen 't „heilig sacrament" in processie rondgedragen werd. Thonis zei : „ginder bringt men de ydel casse van den Prophete Baal an". „Dat en is God niet, nog gheen vleesch noch bloed..." Toen hij vermaand werd, zei hij : „Dat en is Gods lichaem niet dat in de Ceborie gesloten leeght, zij houden hem gesloten, ende hij en wil niet gesloten wesen, waeren wij alleene, ick soude u wel anders thoonen". Hij sprak ook van 't vagevuur „datter anders gheen en was, dant hol van den priesters tassche" [1]).

Weldra komt als eindpunt van den noodzakelijken climax in de bestrijding der hervorming (gevangenneming, lijfstraf en doodstraf) de terechtstelling der *eerste martelaren*, Te Water [2]) meent, dat het in 1535 is geweest. De Hoop Scheffer noemt 1530 en zegt, dat geen naam bekend is [3]).

De Rekeningen van den Baljuw van Middelburg op 't Rijksarchief alhier [4]) geven ons evenwel, naar ik meen, de namen. De Hoop Scheffer heeft zijn inlichtingen uit de Rekening *der stede Middelburg* [5]). Daar staat dat er door drie leden van het Hof van Holland [6]) is geprocedeerd „tegens vier personen vanden welcken de twee bevonden zijn besmet met gereprobeerde opinien, zoo dat dezelve bij hairlieder sententie geexecuteert zijn geweest metten zwairde [7]).

De genoemde rekeningen van den *baljuw* vullen dit aan met de namen. *Dirck Arentsz* is door den baljuw gevangen genomen „ter cause van lutherie" en door de gecommitteerden uit

---

1) Zie meer bb. bij Van Iperen, p. 88 e.v.

2) J. W. te Water, Kort Verhaal der Reform, v, Zeeland, M'burg, 1766, p. 17.

3) De Hoop Scheffer II, p. 510.

4) Nr. 490, 1529—1531, fol. V.

5) 1529-'30, fo. 146.

6) Waarom die hier kwamen, zie De Hoop Scheffer, p. 509.

7) Vgl. H. M. Kesteloo, De Stadsrekeningen van Middelburg van 1365—1500.

Holland veroordeeld ter dood, terwijl al zijn goederen werden verbeurd verklaard. Hetzelfde is geschied met *Adriaen Lauwereysz* „uuyt Grijpskercke".

De verzuchting van De Hoop Scheffer [1]) : „Hoe deze oudste martelaren van Zeeland heetten, hoe ze hun straf ondergingen, — niets van dit alles staat vermeld", had dus iets minder zwaar kunnen zijn. Dirck Arentsz van Middelburg en Adriaen Lauwereysz. van Grijpskerke, stad en land gaven samen hun bloed voor hun geloof, in Februari 1530 [2]).

Spoedig volgden nog acht vonnissen [3]) van boete, van verbanning, van gestoken te worden door de tong met een gloeiend ijzer en van terechtstelling. Dat laatste vonnis heeft het Hof in Den Haag (waar *deze* zaak behandeld werd [4]) moeite gekost ; het werd eerst na sterken aandrang van den keizer gewezen. 't Betrof Joachim Ditmers, een „oosterlinck", d. w. z. van de kusten der Oostzee. Vrees voor slechter handelsverhoudingen, zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld, want de Oostzeevaart was een belangrijk element in ons maatschappelijk leven [5]).

Ten slotte heeft het forsche, het harde optreden der regeering het *naar buiten treden* der hervorming beteugeld, ongeveer 1530 dus [6]). Ondergronds smeulde ze door tot gunstiger tijden zouden komen.

Ook bij de behandeling der tweede reformatorische periode, die der Anabaptisten of Wederdoopers en Mennonieten, moet gezegd, zooals bij de eerste : Hoe ze begonnen is, en zich

---

[1]) II p. 510.

[2]) De gecommitteerden kwamen „int beginsel van februario" en bleven resp. 15, 17, 15 dagen. Unger II, nr. 314.

[3]) De Hoop Scheffer II, p. 510 e.v.

[4]) Zie De Hoop Scheffer II, p. 509.

[5]) De Hoop Scheffer II, 512 weet niet het lot van Gardinck en Cornelisz. De Rek. v. d. Balj. v. M'burg, 1529—1531, fol. V, VI zeggen : ijzer door de tong.

[6]) Kesteloo, p. 326 : 1534 gaat er nog iemand naar den raad des keizers „midt zeekere stucken van diversche personen die besmeet midt secte lutterije" waren.

verbreid heeft, weten we niet. De achteruitgang van den handel door de oorlogen van Karel V, tegen Frankrijk o.a., en de daardoor ongunstige loontoestanden kunnen hier gewerkt hebben [1]).

Omstreeks 1530 komt de beweging uit Oost-Friesland in Holland, en niet eerder dan in 1534 lezen we ervan in de Zeeuwsche annalen. Toen werd het goed van Pieter Rombouts en vrouw vervallen verklaard aan den keizer, „midts dat sy henluyden absenteerden van armuyden, abandonnerende huer huys ende goedt, volgende alsoe de nyeuwe secte van herdooperie". We zitten er nu echter klaarblijkelijk ook direct volop in. Het is reeds het tweede stadium, het oproerige, het revolutionaire; want kennelijk zijn Rombouts en vrouw op reis gegaan van Arnemuiden naar Munster, begeerig naar 't nieuwe Jeruzalem. Barbara, de vrouw van Cornelis Cornelisz. te Middelburg ging ook op stap, zonder haar man [3]). De verlaten echtgenoot moest nog de helft der bezittingen afstaan, wegens verbeurdverklaring van de goederen der vrouw.

De genoemden zijn waarlijk niet de eenige Zeeuwen geweest, die meededen. De landvoogdes, Maria van Hongarije, schreef (1534) aan haar plaatsvervanger voor Walcheren en Zuid-Beveland, dat ook hier de berouwhebbenden in genade aangenomen moesten worden „angesien de menichte ende groot getal van dien om 't eviteren de depopulatie van den lande" [4]). Op een goeden dag van 1534 gaan verschillende overheidspersonen met de noodige gewapenden naar Arnemuiden om koggeschepen uit Waterland, het broeinest der herdooperij, te inspecteeren, die ,volgens berichten, vol anabaptisten waren. 't Viel nog al mee, want niet één werd er gevonden. Doch de veronderstelling der mogelijkheid van de

1) Unger, II, nr. 65, 80, 148.

2) Pekelharing, p. 231.

3) Evenals die van Wouter Heynen. Meer namen bij Te Water, p. 10 e.v.; Pekelharing, p. 232 e.v.

4) Pekelharing, p. 232.

waarheid der berichten, zegt genoeg. In 1535 werd in de huizen van verschillende burgers door de stadsregeering kruit gedeponeerd om de Herdoopers (e. a.) eventueel te wederstaan. [1]) 1537 zijn een paar regeeringspersonen vier dagen in Veere om gevangen wederdoopers te „examineeren", daar van hen gezegd werd, dat ze een samenzwering op touw hadden gezet, om Veere of Vlissingen te verrassen [2]).

Dit alles toont ons, dat de besmetting der „dooperij" breed gewerkt moet hebben.

'k Wil, wat ons meegedeeld is omtrent een paar personen, wat uitvoeriger weergeven, omdat het ons typeerende eigenaardigheden van de beweging doet kennen.

Jan Everts [3]) was schoenmakersgezel te Veere. (In 't voorbijgaan zei opgemerkt, dat de schoenmakers in deze jaren een groote rol spelen.) Hij leefde slecht. Om zich te beteren ging hij naar Den Haag. Daar is hij in een herberg „opt speuye" door Meynart, een wever, die met kramerijen liep, herdoopt. Van Den Haag ging hij naar Amsterdam, waar hij als „man van buyten" met veel anderen op 't stadhuis werd ontboden en een eed van trouw aan de stad moest doen, om geen verraad te plegen. Van Amsterdam ging hij naar Munster, daarna naar Deventer, waar hij zijn vrouw trouwde „alleenlijc met woerden, haer gevende de helft van eenen gebroken penninck zonder anders te trouwen volgende d' ordonnancie van der kercke". Zijn vrouw is herdoopt door Obbe van Leeuwarden, de bekende Obbe Philips, evenals Meynart een bisschop. Toen men hem vroeg wat hij geloofde van 't heilig sacrament, antwoordde hij „dat hy nyet en geloeft dat God int zelve sacrament is als hy hinck inde galge in vleysch ende bloet, maer werdt 't zelve sacrament alleenlyc genut ter memorie ende gedenckenisse der passien ende doot ons heeren". Gevraagd, of hij gelooft, dat Christus vleesch en bloed heeft aangeno-

[2]) Unger II, nr. 320.

[3]) Pekelharing, p. 254.

[3]) Pekelharing, p. 240 e. v.

men uit de maagd Maria, zei hij, dit niet te gelooven, „gemerct dat zoe wat van vleysch is, dat is sondich ende de zone was sonder sonde". Als ten slotte blijkt, dat hij niet van zins is te herroepen, wordt hij voor 't stadhuis met het zwaard gedood.

Jan Matthysz. Blauwaert [1]), een goudsmid te Middelburg, is een der voornaamste Wederdoopers geweest. Hij vluchtte naar Munster en is vandaar met Jacob van Kampen in 1534 als apostel door Jan van Leiden naar Amsterdam gezonden. Tengevolge van den beruchten aanslag moest hij vandaar vertrekken. In 1536 was hij op de Herdoopersbijeenkomst te Boekholt in Westfalen, waar hij zich verzette tegen de oproerigheid der Batenburgers, wat hem bijna 't leven kostte. Op die vergadering kwam nl. het onderscheid aan den dag tusschen twee stroomingen, een die de verwachting koesterde van een uitwendig aardsch rijk en een andere, die alleen als ideaal kende een zedelijke wedergeboorte. Ten slotte is Blauwaert naar Engeland gevlucht, waar hij op den brandstapel het leven liet.

Cop Heyne [2]), geboren te Couwerve bij Reimerswaal, had te Bergen op Zoom personen gesproken, die hem vertelden, dat, als hij met hen over Amsterdam naar Munster wilde reizen en daar leven „naer 't evangelie ende 't woort Godts", hij daar een heerlijk leven zou hebben. Toen er een brief kwam, dat ze zich haasten moesten, om niet gevangen genomen te worden, zijn twee direct gegaan ; hij zou met een zekeren Dignus den volgenden dag komen. Hij is een eind met Dignus gereisd en heeft daarna wagen en paarden van Dignus naar diens broer op Tholen gebracht, om daarna alleen naar Amsterdam te gaan. Daar vond hij zijn gezelschap direct niet en ging toen als wever dienen. Toen hij na een paar dagen Dignus c.s. zag passeeren, verliet hij zijn werk en ging mee. Ze gingen in een schip, maar werden gearresteerd en in

---

1) Pekelharing, p. 236, 237.
2) Pekelharing, p. 246 e. v.

't schip bewaakt. Kort tevoren was hij gedoopt. Na een week werd de heele troep naar de gevangenis gebracht. Na zeven weken werden ze ontslagen, „des zoe moesten zy gaen in haer lywaet voir de processie aldair mit een barnende kaerse in haerl. handt van een half pondt was, ende voirts gecondempneert den 2den zomerdag naer dat hy uuyter vangenisse was, te gaane in zyne lyne cleederen bloe(f)tshoofts ende barrevoets mit een barnende wassenkaerse van een half pondt was in zyn handt ende hooren de hoochmisse, elc in zyn prochie Kercke ende die misse gedaen synde de zelve kaerse te dragene ende offeren voir 't wairde heylige sacrament aldaer, 't welck hij... binnen reymerswaele gedaen heeft..." Daarna kwam Cop Heyne naar Middelburg waar hy „in den dyck" ging werken. Toen ging hij echter weer verboden samenkomsten houden. Hij had, zooals hij bij zijn verhoor zei, te Amsterdam zijn anabaptisme herroepen „duer bedectheyt ende geveinsdelic, zonder dat hy dat mitter herte meende, maer alleenlic om te ontgaen." (Jan Metthys, de zoo straks genoemde goudsmid, is zijn voornaamste leermeester geweest.) Hij werd onthoofd en begraven buiten de Noorddampoort [1]) in de buurt van het tegenwoordige Arnemuidsche voetpad, waar toen de galgplaats was. Zijn hoofd werd ter waarschuwing op een staak gezet.

We zien bij deze drie personen [2]) eigenlijk alle zijden van de Wederdooperij : haar recruteering uit den handwerkersstand, haar twee richtingen van stilheid en rumoer, haar losheid van 't aardsche goed, het optrekken naar Munster over Amsterdam (men moest de gebaande wegen volgen!), haar gevaar voor Amsterdam, haar immigratie in Engeland, haar leiders (Obbe Philips, Batenburg), haar leer van 't apostolaat, van 't sacrament, van de geboorte van Jezus, niet *uit* de maagd Maria.

---

[1]) 't Oorspronkelijke heeft *Zuid*dampoort, maar dat is een vergissing, want er staat bij „onder 't gerechte". (Pekelharing, p. 249).

[2]) Zie voor meerdere Pekelharing, p. 250 e. v.

Tusschen de jaren 1535 en 1559 merken we niet veel van de hervorming. 't Is de tijd van 't stille Mennonisme, dat evenwel nu en dan van zich deed spreken [1]) en dat dóórleeft tijdens de Calvinistische periode. Het stille Mennonisme, dat woorden kon schrijven, zooals Gillis Matthysz. ze schreef in de Middelburgsche gevangenis aan zijn vrouw, juist toen men hem kwam halen voor de terechtstelling : „Och, helpt my den barmhertigen lieven Vader danken en loven, dat ik door de wilde woestijnen van deze onze booze verkeerde werelt gekomen ben, en sta nu voor de Jordane, waer door ik maer te gaen hebbe ; hoewel sy wat vreeslyk om aen te sien is, zoo en vrees ik ze doch gantsch niet, want ik ben gewis, dat mijn God my bystaen sal, en bereyd maken, dat ik daer onbeschadigt en behouden sal door komen, want getrouw is hy die 't my belooft heeft en hy sal my niet verlaten noch versuymen, alsoo dat ik spreken mag : De Heere is met my, ick en vreese niet, wat my een mensche doen mag. Ik worde gehaald." [2]) Of de rederijkerskamer der St. Annakinderen ook dooperschen als lid kende ? 't Lijkt mij niet waarschijnlijk, gezien de „doopersche mydinge" die veld ging winnen. *Dan* zijn het Sacramentisten geweest, die in 1539 opvoerden „Den boom der schrifture", een „stichtelijk sermoen jegens de dwalingen der kercke, en de hypocrysie der geestelycken". Het maakte grooten indruk. De Universiteit van Leuven plaatste 't stuk op den index. Desniettegenstaande gingen de St. Annakinderen en de Boom van Jesse door met spelen, totdat de eerste bisschop van Middelburg kwam. [3])

Doch dan zijn we reeds in de derde, de Calvinistische pe-

---

[1]) Vgl. Pekelharing p. 254 e. v. ; Rijksarchief Midd., Inventaris, nr. 496 (Rek. Balj v. Midd., 14 Sept. 1539 — 14 Sept. 1542, fol. X[2]).

[2]) Pekelharing, p. 266, 267 ; T. J. V. van Braght, Het Bloedig Tooneel of Martelaers Spiegel der Doopsgezindten 2e dr., A'dam, 1685, p. 317.

[3]) De Legende v. d. Geusen Troubele over Zeelant in den jare 1572 endt 1573 door een Roomsch Katholyk Tydgenoot. Met een voorwoord van Dr. G. D. J. Schotel. Leiden, 1872 ; p. 9, 10.

riode (ongev. 1560 tot in 't begin van den tachtigjarigen oorlog).

Ook nu weer weten we niet, hoe de nieuwe strooming hier is gekomen [1]). Zekerheid is hier te moeilijker te verkrijgen, omdat de buitenstaanders, b.v. de regeeringspersonen, vaak geen onderscheid zien tusschen de verschillende richtingen (immers nog altijd zijn er z.g. Lutherschen en Doopsgezinden óók) en dus de officieële stukken verwarring brengen [2]). Zelfs insiders kunnen onduidelijk zijn : de Doopsgezinde Valerius noemt de Calvinisten in 1566 „Swingelschen" [3]).

Omdat onze kennis ook van dit tijdperk maar stukwerk is, zal 't het beste zijn, voor zoover het kan de geschiedenis maar weer op den voet te volgen. Indien mogelijk, kan een gebeurtenis in wat ruimer verband worden gesteld.

In 1559, toen nog drie dooperschen op de markt werden terechtgesteld [4]) moet in Middelburg reeds het Evangelie volgens Calvinistische opvatting gepredikt zijn door Geleyn d' Hoorne [5]). Voor Walcheren kan dus in het oordeel van Sepp, dat in 1561 de Calvinistische Kerk zich als een werkelijk in ons vaderland bestaande deed kennen [6]), een iets vroeger jaartal genomen worden. De nabijheid van Zuid-Nederland is hier wellicht van invloed geweest.

---

1) Dr. A. Eekhof, De opkomst enz., p. 43.

2) Vgl. Dr. J. W. Pont, Geschied. enz., p. 40, waar gezegd wordt, dat het verschil der stroomingen eerst 1566 naar buiten zich openbaarde.

3) Pekelharing, p. 284.

4) Pekelharing, p. 260. Processen van andere herdoopers: Joos Joossen (Van Iperen, Tweehonderdj. jubel-feest, ter gedagtenisse der afwerping v. h. Spaansche juk. Midd., 1772, p. 96 e. v.) ; Jan Ysbrantsz. (Idem, p. 120 e. v. ; op p. 120 moet 1570 zijn 1560, volgens 't authentieke stuk, Rijksarch. Midd., Inventaris, nr. 350, vgl. Pekelharing, p. 264 ; en op p. 121 „wat Io vermach" : „wat Ic vermach") ; Ermerins V, p. 105 e. v.

5) Acta en Hand. der Kerkeraad v. Midd., 8 Mrt. 1574. Vgl. Onderzoek van 's koningswege ingesteld omtr. de Midd. beroerten van 1566 en 1567, door Dr. J. van Vloten. Werken Hist. Gen., Nieuwe Serie, nr. 18, p. 11.

6) Chr. Sepp, Godgeleerd Onderwijs, Leiden 1873, I, p. 13.

Geleyn d' Hoorne preekte dus reeds 1559 te Middelburg, waarschijnlijk in een huis van Lynken van de Perre, een weduwe, en in dat van Bouwen de Maeckelaere, waar volgens de Sententiën van Alva de eerste Calvinistische godsdienstoefening gehouden met 2 à 300 deelnemers [1]. Dat getal lijkt voor een beweging in opkomst wel wat groot. Maar er moet gerekend worden met het feit, dat er nog altijd Lutherschen en Doopsgezinden waren, dus allen saamgenomen zeker een flink getal Hervormden. Bij de terechtstelling der drie bovengenoemde martelaren heeft de regeering „gheconsideert t groote dangier vander executie deser anabaptisten" hulp uit Zuid-Beveland ontboden, om de justitie te assisteeren [2].

Vooral van die Doopsgezinden kunnen velen de samenkomsten onder leiding van d' Hoorne hebben bezocht. Het is algemeen bekend, dat het Calvinisme veel aanhangers gerecruteerd heeft juist uit die kringen.

De nieuwe beweging doorleefde direct al moeilijke jaren. De Spaansche troepen, die volgens belofte van den landsheer, Filips II, zouden vertrekken, wachtten hier op een verscheepgelegenheid. Ze vertrokken in 1561. Maar toen kwam de eerste bisschop van Middelburg zich hier vestigen, ingevolge de nieuwe kerkelijke indeeling van ons land. Hij, Nicolaas de Castro of Verburg, was een der groote tegenstanders der reformatie [3].

Die troepen en die bisschop brachten naast het geloof een factor in werking, die ook in 't vervolg ongetwijfeld invloed ten gunste oefende op de hervormingsbeweging. De troepen

---

1) J. v. Iperen, Tweehonderdj. jubel-feest, p. 130. Bouwen woonde *waarschijnlijk* in de Giststraat: Adrianus 's Gravezande, Tweede eeuwgedachtenis der Middelburgsche Vrijheiden, Midd., 1774, p. 34 .

2) Pekelharing, p. 259. Vgl. ook de waarschuwing tegen oproer bij de terechtstelling van Joos Joosse, J. van Iperen, Tweehonderdj. jubelfeest, p. 103, 132, 133.

3) Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek III, in voce. 1561, 31 Dec., intocht in Midd.; J. W. te Water, Kort Verhaal, p. 32; H. M. Kesteloo, De Stadsrekeningen van Midd. IV, 1550—1600, Archief Zeeuwsch Gen., VII, 1e stuk, p. 76; Unger, II, nr. 346.

waren niet alleen een vrijheidsbelemmering in godsdienstig opzicht, maar ook economisch en in heel het burgerlijk leven. Speciaal de steden verlangden sterk naar hun vertrek. Van Iperen verhaalt, wat moeite door Vere gedaan werd om ze weg te krijgen [1]). En ook, als er met Middelburg onderhandeld wordt over de aanvaarding van den bisschop, begint de stadsregeering haar „Poincten ende articulen" aldus [2]) : „Eerst alsoe die stadt van Middelburch eene hoofdstad van Zeelandt es, ende dat daer inne dagelijck traficqueren vele ende diversche coopluyden van alle natien, ende dat daer onder (Godbetert) zouden mogen zyn eenige heretycque, ofte scismatycque personen zoe versoucken die van Middelburch te weten, ofte alsulcke uitlandige personen haerluyder trafficque, ende train van coopmanschappen zouden moeten laeten, ende dezelffde stad nyet vryelick besoucken, volgende 't privilegie van Middelburch, met huerluyden personen, ofte goeden, mitsdien dat by den eedt van den voorn. Eerwaerde Here Bisschop expresselyk geponeert werdt, dat hy alle heretycque en scismatycque personen zal vervolgen naer zyn vermogen." Weer de vrees voor benadeeling van de economische welvaart. Het antwoord [3]) kon de stad geruststellen : „Quand aus ditz poinctez et articles mesmes sur le premier pourra repondre, que l' intention de sa Majesté est, que tant au faict de heresie tant l' Evesque que ceulx de la ville se doibvent conduire selon les placcarts et ordonnances de la Majesté la, ou expressement est declaré comme l' on se doibt reguler au regard des ditz estrangiers asscavoir, que ceulx qui viennent es pays de par decha pour le faict de leur marchandise ou aultres negoces et affaires de quelque pays quilz soyent, y puissent estre logez et receuz par les hostelairs, bien entendu que tous telz gens ne contrevicgnent a l' ordonnance de sa Majesté et se conduissent sans donner scandal."

---

[1]) J. v. Iperen, Tweehonderdj. jubel-feest, p. 91 e. v.

[2]) Quintyn Weytssen, Naauwkeurig verhaal van de aanstellinge der Eerw. H. Nicol. d. Castro...., Leyden, p. 112.

[3]) Quintyn Weytssen, Naauwkeurig verhaal, p. 144 e. v.

Vrees voor de maatschappelijke belangen, dat is het bedoelde motief, dat direct al in 't begin het Calvinisme ten goede komt van den kant der *stads*regeering, juist als de *lands*regeering maatregelen neemt ter bemoeilijking.

Niettegenstaande de ongunstige omstandigheden van de aanwezigheid der Spaansche troepen en de komst van den eersten bisschop ging de reformatiebeweging door.

Nog steeds wordt gemeld van dooperschen [1]). Willeboort Cornelisze en zijn vrouw Mayken Pietersd., worden van Oostkappel naar 's Gravesteen aan de Burg in Middelburg gebracht, 19 Januari 1562. Ongeveer een week later (24 en 28 Jan.) werden ze voor den pas 31 December 1561 gekomen bisschop, die dus *direct* zijn taak ernstig opvat [2]), geleid. 't Was avonds 10 uur, d. i. nacht! Vrees voor 't volk! Het proces van deze twee duurde eindeloos lang. Er werd geprobeerd hun van hun dwalingen terug te brengen, waarvoor zelfs herhaaldelijk een Franciscaan (broeder Repin) van Antwerpen werd aan 't werk gezet. Niet door den bisschop, want de stukken zeggen uitdrukkelijk: „waer toe hy diverschelycken zoe by den rentmeester als wethouders versoecht is geweest." De landvoogdes werd ongeduldig en drong (Juli 1563) aan op onverwijlde terechtstelling [3]). En nog veertien dagen na de terechtstelling, die eindelijk in den nacht van 25 op 26 October 1564 kwam, schreef zij driftig, „dattet voorwaer al meer dan tyt was dat men met zulcke ketteren die zoe lange verwaert ende altyd even opstinaet ende verhert gebleven zijn geweest zonder datmen op henl. yet heeft konnen gewinnen off dat zy oyt hen eenichsins hebben willen laeten onderwysen ende van haer dwalinghen brengen, eens ten lesten voortvuere tot heurl. punitie, nyet konnende haer lange

1) Te Water, p. 24. Pekelharing, p. 264 e. v. geeft meer bijzonderheden en meer namen.

2) Vgl. ook Unger, nr. 609 over de viering der heiligendagen en 't verzet der regeering daartegen.

3) Mr. J. H. de Stoppelaar, Inventaris v. h. Oud Archief der Stad Middelburg 1217—1581 ; Midd., 1883 ; nr. 2349.

ophouden wesen zonder groot vermoeden ende besorghen dat zy den tyt dat zy geseten hebben veel quaets zullen gedaen hebben doer die conversatie ende hanteringe die (zonder twijfel) andere met hunl. gehadt zullen hebben, vryelicker dan het wel gedient ende behoort heeft." Meteen uit ze haar gramschap over het h. i. slappe optreden der regeering tijdens de terechtstelling. Hoewel ze tevreden is, dat deze nu is geschied — „soe en can nochtans by ons geensins goet maer ter contrarien zeer quaet gevonden worden datmen het volck die stoutichheyt laet aennemen, dat sy, zoe onbeschaempt ende onbevreest hen stellende tegen de justicie, sulcke propoosten ende woerden daerenboven dorven bruycken ende openbaerlick vuytspreken." De daders moeten gestraft worden. Ze zijn te vinden, ondanks ontkenning daarvan door de stadsregeering : „nyet konnende ons geloffelick syn, dat, wesende zulcx zoe openbaerlick geschiet, men niet en soude hebben yemande by aensichte cleederen stemme ofte anderssins vuytteecken, mercken ende kennen konden." Dat men de terechtstelling deed plaats hebben in de gevangenis was 't ergste niet, „aengesien dat dese obstinate ketters gewoent syn voor glorie te achten ende houden openbaerlick te sterven ende zulcx tot oorzaecke om haer venyn te sayen ende verspreyen."

Inderdaad was het onrustig toegegaan. Er was besloten de executie van Willeboort in de kelders van de gevangenis te doen plaats hebben, om ongeregeldheden te voorkomen. Toch was er „groot volck in roeren," zoodat de regeering twee dagen en twee nachten „groote moeyte aerbeyt ende perickelen" geleden heeft, om tot uitvoering van het vonnis te komen [1]).

't Spreekt vanzelf, dat de regeering van Middelburg antwoordde op den kwaden brief der landvoogdes. Ze had zulk een tumult niet verwacht en zou zien de vier, vijf of zes raddraaiers te vangen. Dat kon niet bij den oploop zelf, want

---

[1]) De vrouw van Willeboordse is gevangen gebleven tot 1566, toen ze in den beeldenstormtijd werd losgelaten.

toen ze begonnen te schreeuwen was het 's morgens tusschen zeven en acht uur en dus nog niet licht.

De landvoogdes had in haar brief ook geschreven, met verwondering te hebben vernomen, dat er nog drie gevangenen waren, wier behandeling was uitgesteld, totdat de nieuwe regeering zou zitting genomen hebben, die men „oock wat zoude laeten doen." Zij kreeg ten antwoord, dat de oude regeering „lange over heurl. tyt" (d. i. twee jaar) gediend hadden ; ze zouden graag weer naar hun nering en beroep terugkeeren. Trouwens het vonnis der gevangenen zou in den eersten tijd nog niet kunnen vallen „gemerckt van den drye maer eenen herdopt en is. Ende zyn ale drye simpele, ongeletterde persoonen". Men hoopt ze tot inkeer te brengen.

'k Heb de geschiedenis van Willeboorts Cornelisze wat uitvoeriger verhaald, om te laten zien, ten eerste, dat er nog een ander motief dan vrees voor economische achteruitgang bij de stadsregeering werkte, een motief dat door heel ons land, vooral sinds 1544, is op te merken [1]), nl. de tegenstand tegen de centraliseerende macht van het vorstenhuis, het verzet van het particulisme der lagere regeeringen tegen de grissende armen der landsoverheid.

Ook tegenover den bisschop, een vertegenwoordiger der koninklijke macht, handhaafde de stad tot tweemaal toe haar rechten. Eerst, toen zij bij besluit bekend maakte tegen hem in proces te zullen gaan, indien hij weer inbreuk maakte op de stedelijke rechten door te vonnissen wegens niet-viering der heiligendagen [2]). Later, in den tijd der troebelen, toen de bisschop met het plan kwam om een apart regeeringshoofd voor Zeeland te hebben. Toen meldde de magistraat, dat dit

[1]) A. A. van Schelven, De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden. 's Grav., 1908 ; p. 7 e. v. Vgl. voor Zeeland Unger I, nr. 609 — en „Naauwkeurig Verhaal", p. 113 e. v.

[2]) Unger, I, nr. 609.

overbodig was, daar zij bereid was, alle geestelijken te beschermen [1]).

De geschiedenis van Willeboort Cornelisz. toont in de tweede plaats, dat het volk weer in verzet komt [2]). Dat blijkt eveneens uit andere berichten van 1564 [3]). In Januari ging de stadhouder van den rentmeester bewesten Schelde, Geeraerdt van Uuytwyck, naar Veere, om van den schout daar te vernemen, waar hij vergaderingen van sectarissen „ten plattenlande" had gezien, zooals hij gezegd had. We lezen er verder niet van. 30 Juli ging dezelfde stadhouder met twee dienaren op verzoek van den bisschop naar Ritthem, waar ze een dag lagen „in tbosken van Arent van Genouchten" [4]), om te zien, of er een vergadering van „sectarissen" zou worden gehouden. „Ende es ter zelven dage int bosken niemandt gecommen". 't Doet er niet toe. De veronderstelling alleen al, dat een openluchtsamenkomst mogelijk kon zijn, wijst op toenemende durf (en óók op toeneming van de Calvinistische strooming, want deze begon met de prediking-buiten [5])). Den 11en Februari vaardigde de regeering der stad een verbod uit tegen „wandelen, speelen, tuysschen ende andere schandeleuse abuysen" tijdens den dienst in de kerk van Arnemuiden [6]). Zelfs kwam het bij Veere reeds in den zomer van 1565 tot een voorspel van den beeldenstorm, toen in het klooster van St. Clara het beeld van Maria vernield werd en andere werden beschadigd [7]).

Tegenover die aanzwellende vrijmoedigheid bij het volk werd, toen het Concilie van Trente eindelijk in 1564 tot een beslissing inzake de Hervorming was gekomen, het geloofs-

[1]) Pekelharing, p. 273.

[2]) Zie over hen „Onderzoek", p. 11, 139.

[3]) Vgl. Pekelharing, p. 272: een nachtelijke tocht naar Domburg.

[4]) Unger, I, nr. 622; Onderzoek, p. 82 e. a.

[5]) Zie beneden.

[6]) Unger, I, nr. 688.

[7]) Josua v. Iperen, Histor. Redenv. b. h. ontdekken der Gedenknaalde; opger. t. eere v. Joannes v. Miggrode; Amst., 1774, p. 19.

fanatisme van Filips II nog hardnekkiger. Begin 1565 (13 Jan.) schreef de landvoogdes aan de Middelburgsche regeering, dat deze de geestelijkheid alle mogelijke hulp moest verleenen, om het naleven der Trentsche besluiten mogelijk te maken [1]). In Juli (11) kreeg de bisschop, die als geestelijke vanzelfsprekend er aan gehouden was, volgens „expressen last" van den koning het bevel om trouw te zijn [2]). Hij zou te allen tijde de wereldlijke macht te hulp kunnen roepen. Die wereldlijke macht kreeg eerst schriftelijk (20 Dec. 1565 [3])) een scherpe aansporing, daarna nog eens mondeling (12 Jan. 1566), als drie afgevaardigden ten hove zijn geweest en overlegden „schrifturen over de observantie van het heilige concilie van Trente, de expeditie van justitie aan de anabaptisten, de inquisitie en de handhaving der plakkaten, in cas van religie gepubliceerd" [4]). De regeering antwoordt nog in dezelfde maand [5]), „dat haar handel en nering waeren ontwyfelick geschapen te vergaen bij de nieuwicheyt ende admissie van de voirscr. inquisitie ende rigoureuse observatie der placcaeten, want daerduere — boven de commotie ende oproeringe onder de gemeente — de vremde natiën, coopluyden ende schipperen huer van deser stede zouden keeren ende diverteren ende dingeseten derzelver zouden die desoleren ende verlaeten, zoodat de inquisitie nog meer gevreesd wordt door de goede Katholieken dan door de ketters...... ; dat bovendien de inquisitie nooit binnen de stad had bestaan, en dat men hoopte by middele van goede pollicie ernstelick te versien, dat wy goede ende chatolieke kerstenen binnen der stede zullen behouden residerende, ende de ketteren ende heretieken haere woonstede by ons nyet en sullen maeken, waarom zy verzoekt van deze nieuwigheid verschoond te

---

1) Unger, I, nr. 613.

2) Te Water, p. 9—13 der Bijlagen. Wat in dit schrijven over de rechten des Konings wordt gezegd, klopt niet met Unger, I, nr. 613.

3) Quintyn Weytssen, Naauwkeurig Verhaal, p. 181 e. v.

4) De Stoppelaar, nr. 2400.

5) De Stoppelaar, nr. 2401 ; Unger, nr. 615.

blijven tot de komst des konings" [1]). In dit schrijven hebben we de twee genoemde motieven samen: het economische, vrees voor handel en nering; het politieke: verzet tegen nieuwigheden als de inquisitie, die 's konings macht zouden vergrooten.

Zoo zien we in al het voorgaande op Walcheren de beide partijen, hervormde onderdanen en roomsch-katholieke landsregeering, steeds scherper tegenover elkaar komen. En *daartusschen* staat de Middelburgsche stadsregeering terwille van nering en machtspositie.

Toch niet *enkel* ter wille van deze twee, zooals we straks zullen zien.

Ten slotte, als de tegenstelling steeds scherper wordt, komt het volk openlijk voor zijn geloof uit in hagepreek en beeldenstorm.

De eerste hagepreek is op Walcheren gehouden nog vóór die van Jan Arentsz. in Westfriesland, nl. op 30 Juni 1566 in de duinen van Dishoek onder leiding van Adriaan Obrys, ook Adriaan de Schoenmaker en Dr. Leest genoemd, van Veere, of van Geleyn d' Hoorne [2]). Het „onderzoek... omtrent de Middelburgsche beroerten", uitgegeven door Ds. van Vloten geeft allerlei illustratieve bijzonderheden: het van 's morgens vijf uur af passeeren van menschen door Koudekerke; de mannen op het duin, die met de mutsen wuiven om den komenden den weg te wijzen; de drie honderd menschen in een vallei, die staande „lofsangen in Duytsche" zingen, „naer welcke zang soe es al tzelve volck ter aerden, d' een knielende ende d' ander zittende, geseten"; de prediker, „wesende een jonckman, in 't aensien van omtrent dertich jaeren, met eenen bouck bij hem, ende een cleen bont baerdeken hebbende, een weynich uyten rosse"; de slotzang: „Ende de predikatie uyt zynde, seyde de predikant: „neemt den hondert ende achttiensten Salme Davids". Toen de stadhou-

[1]) Verder lezen we van de zaak niet.

[2]) Onderzoek, p. 719, 245; Pekelharing, p. 276, 277.

[3]) Onderzoek, passim, b.v. p. 245 e. v.

der Jan Turck met zijn „dienders" kwam om de vergadering te verstoren, nadat de rentmeester zelf in 't geheim zich overtuigd had, dat er een samenkomst werd gehouden, was ze geëindigd [1]).

De tweede preek had plaats te Brigdamme, 2 Juli, door Adriaan Obrys, voor een zeer groote menigte; men sprak van 1500 à 1600 menschen [2]). Burgemeester en schepenen konden al niet minder doen, dan een verbod uitvaardigen tegen het bijwonen der vergaderingen [3]). De rentmeester bewesten Schelde deed in overleg met hen hetzelfde voor 't platteland van Walcheren. Ook heeft men tweemaal een samenspreking gehad met de leiders der Calvinisten, om het prediken te doen ophouden [4]). Niets hulp, [5]) al beweerde de Middelburgsche regeering het tegendeel. Toen haar n.l. later werd gevraagd, waarom ze niet het koninklijk plakkaat van 3 Juli tegen sectarische bijeenkomsten had afgekondigd, [6]) antwoordde ze, dat haar *eigen* zoo even genoemde ordonnantie pas was afgekondigd en goed werkte [7]). Maar eigenlijk sprak het zichzelf tegen in 't vervolg van 't antwoord, waar gezegd wordt : „dan alleenlick in eens gepredickt geweest binnen de stad..." Bedoeld is de prediking in een pakhuis achter 't huis „De Gouden Leeuw" (thans H 13) op 11 Augustus. Daar was men heen gegaan, omdat het te ruw weer was voor vergaderen in de open lucht. Dit wijst toch wel op iets anders, dan op een succes van 't verbod ! Trouwens heel het optreden der stads-

---

1) Pekelharing, p. 276.

2) Onderzoek, p. 179. De regeering wist er van, p. 12, 245.

3) Unger, nr. 215.

4) Onderzoek, 3, 31, 179, 228.

5) Quintyn Weytssen, Naauwkeurig Verhaal, p. 187 ; vgl. Pekelharing, p. 277.

6) Dit geschiedde eerst 28 Juni 1567, De Stoppelaar, nrs. 2424, 2433, 2423. Veere, Vlissingen, Westkapelle en Domburg deden 't ook niet „hemlieden fonderende op de weygeringe van die van Middelburch", Onderzoek, p. 49. In Veere is dan ook nog gepredikt, Van Iperen, Tweehonderdj. jubel-feest, p. 104.

7) Quintyn Weytssen, Naauwkeurig verhaal, p. 189.

regeering bij deze gelegenheid, toont dat men van haar niet veel te vreezen had. [1])

In ditzelfde jaar 1566 werd te Vlissingen en Veere het prediken oogluikend toegelaten. In Arnemuiden werd met open deur vergaderd aan de openbare weg naar Middelburg. In Koudekerke werd gepredikt en gedoopt. Te Biggekerke heeft de pastoor, Bernard Donders, zelfs tijdens een officiëele dienst op het kerkhof een Calvinistische preek gehouden [2]).

Ook bij den beeldenstorm was de houding der stadsregeering slap. Toen 24 Augustus 1566 tegen den avond een vergadering van de vroedschap werd gehouden, kwam er bericht, dat in de Pieterskerk op het Hofplein volk was gekomen om ,,beelden te breecken". Ook in de Westmonsterkerk op de Markt was men bezig [3]). Men wist den moedwil toen nog te stuiten, maar den volgenden dag was er geen houden meer aan. Reeds vóór acht uur was er veel kort en klein geslagen, zooals iemand vertelt, die de vernielers zag ,,met bylen ende andere instrumenten, loopende zeer beroert ende bezweet" [4]). Er is zelfs een gerucht geweest van 't sloopen van de Abdij, waarom de bisschop de bevreesde abdijgeestelijken naar Westhove bracht ; hijzelf kwam terug.

Onder de Middelburgsche beeldbrekers is misschien wel de ergste geweest Pieter Cornelissen. Hij is met een groep mannen de Seispoort uitgegaan en heeft in de dorpen heel wat vernield. Hij laat ons zien, hoe op meerdere plaatsen de beeldenstorm is gepropageerd van een centrum uit. Ook heeft hij

---

[1]) Onderzoek, p. 5.

[2]) Te Water, p. 66—69, 90. Over Koudekerke : Van Iperen, Tweehonderdj. jubel-feest, p. 127.

[3]) Onderzoek, p. 25, 69, 102.

[4]) Onderzoek, p. 69. Ook gevang enen om 't geloof zijn toen vrijgelaten, Pekelharing, p. 266 ; Mr. R. Fruin, De kroniek van Pieter Joossen Altyt Recht Hout, Archief Zeeuwsch Gen., p. 73.

op den Dam een menigte trachten op te ruien, om den burgemeesters de sleutels der stad te ontweldigen [1]).

In Veere is het volgens Van Iperen „vrij deftiger toegegaan ; men zocht geen kerken van beelden te zuiveren om Calvinistische godsdienstoefeningen te houden, maar vergaderde kalmpjes op den middelsten zolder van een zoutkeet, toen in Middelburg gestormd werd [2]). De invloed van Johan van Miggrode, den hervormingsgezinden pastoor, is hierin te merken.

In Vlissingen was 't ook kalmer. Daar hadden de hervormden „by maniere van oogluykinge" gevraagd 't gebruik van het nieuwe gasthuis. Toen ze 22 Augustus geen gunstig antwoord hadden, wezen ze de regeering ter waarschuwing op hetgeen dienzelfden dag te Middelburg was gebeurd. Uit een iets later schrijven blijkt, dat ten minste één kerk op geheel ordelijke wijze van beelden werd gezuiverd met toestemming der regeering. Alleen, toen er verzet met geweld kwam van Roomschen kant, vroeg men binnen drie dagen bescherming van den kant der overheid, anders zou men zichzelf wel helpen ! [3])

Wat deed de *Middelburgsche* regeering ? Den 25sten Augustus zond ze een verslag van 't gebeurde aan de landvoogdes, met de verzekering, dat ze de burgerij zou kunnen houden in de liefde voor den koning. [4]) Dat was een *betuiging* — wat *deed* ze ? Als antwoord geef ik het volgende:

1o. Een getuige bij het onderzoek van 's konings wege ingesteld zegt, dat bekende beeldstormers nog lang vrij rondliepen. 2o. Op 23 Aug., dus 's daags na het tumult, nam de

---

[1]) Meer namen bij Pekelharing, p. 307 e. v. ; Van Iperen, Tweehonderdj. jubel-feest, p. 107 e. v. ; 's Gravesande, p. 40. (vgl. Unger I, nr. 621). Voorbeelden van propaganda : Onderzoek, p. 36, 52.

[2]) Van Iperen, Hist. Redenv., p. 17, 18, waar ook gesproken wordt van 't plan om een dispuut met de Roomschen te houden. Veiligheidsmaatregelen der regeering : Ermerins, Zeeuwsche oudheden, V, 121, 122.

[3]) Archief Vlissingen, nr. 56 e. v. Te Souburg werd ook gestormd (Pekelharing, p. 279).

[4]) Unger, I, nr. 619.

regeering een besluit ten aanzien van de vraag, of men voor den volgenden dag zou gedoogen, dat in de geplunderde kerken zou gepredikt worden door hervormde leeraars, en wel, dat men, om alle gevaar van oproer als anderszins te voorkomen, de predikanten niet zou beletten „met eenich riguer userende, dan alleenlick met beeden ende smeeken" [1]). 3o. De baljuw getuigt, te vergeefs gewacht te hebben op een wenk, om met gilden en schutterijen te hulp te komen, waarbij hij evenwel ter verzachting opmerkt, dat de betrouwbaarheid dier mannen niet absoluut vast stond [2]) 4o. 26 Aug. werd de strop zonder vorm van proces beloofd aan ieder, die oproer maakte [3]) — maar daaraan dacht toen niemand meer. Immers in verschillende kerken, zelfs van de pui van 't stadhuis, werd Calvinistisch gepreekt ! [4]) 5o. Als de regeering later ter verantwoording geroepen wordt over haar houding, weet ze niets anders te zeggen dan: „Geven voor antwoorde, dat wy dienaengaende op den XXIXen Augusti anno XVclXVj voors. hebben gepubliceerd het placcaet, van wegen de Co. Ma.t ...... ende voorts recht gepleegt ende kennisse genomen van alle diergelycke ende andere criminele zaecken, die voor ons geïntenteert zijn geweest" [5]).

Er is verschil in houding tusschen de Middelburgsche magistraat eenerzijds, de Vlissingsche en Veersche anderzijds. De laatste helpen positief de hervorming mee, de eerste werkt, héél slapjes echter, tegen. Dit verschil is nog niet op te helderen. Middelburg was financiëel aan de landsregeering gebonden en is ook economisch door haar begunstigd. Vandaar misschien de reverentie der stad ten opzichte der hooge overheid.[6]) Aan den anderen kant, dat burgemeester en schepenen

[1]) Unger, I, nr. 618.

[2]) Onderzoek, p. 7, 40, 173 ; vgl. echter p. 185.

[3]) Unger, I, nr. 216.

[4]) Onderzoek, p. 52, 199.

[5]) Onderzoek, p. 198.

[6]) „Vele gefortuneerde Middelburgers bezaten rentebrieven op de grafelijke domeinen, welke waarden niet in de waagschaal mochten wor-

niet volop de hervorming bestrijden, daaraan zal, zooals we reeds zagen, de vrees voo r de economische welvaart en voor achteruitgang van eigen macht debet zijn. Maar toch dient nu ook op iets anders gewezen te worden, nl. op de sympathie voor of de instemming met de hervorming bij een deel der regeeringspersonen. Immers bij meergenoemd onderzoek bleek, dat verschillende schepenen bezoekers der calvinistische samenkomsten, zelfs lid der kerk waren [1]).

De gevolgen van de slapheid der regeering werden gezien. Den 18en October had een tweede beeldenstorm plaats, alleen echter maar in de St. Pieterskerk (Hofplein). Men wist „met schoon spreken ende andere goede middelen" de groote menigte van volk uit de kerk te krijgen [2]).

Ook een gevolg was het lang treuzelen der betrokkenen met de herstelling van 't vernielde. De beeldenstorm viel in de maand Augustus 1566. En nu zegt de stadsregeering in haar verantwoording, dat ze den 27en Augustus geordonneerd heeft, dat de geredde ornamenten der altaren niet vervreemd mochten worden, en dat ze „daernaer" maatregelen nam ter restauratie. Alleen, dat „daernaer" is ... 26 Mei 1567. Toen verscheen tengevolge van een bevel der landvoogdes een publicatie, dat „de gilden ende ambachten binnen deser stadt sullen wederomme terstont hermaecken, restaureren ende in staete bringhen alle huerlieder aultaere... op peyne van ongehoorsaemheyt ende arbitralicker gecorrigeert te werden." Alle timmerlieden e. d. moeten op verzoek direct helpen „op peyne van als ongehoorsaem huerlieder ambocht nyet meer binnen deser stadt te moegen exerceeren ende bovendien arbitralicken gecorrigeert te werden" [3]). Den 18en Juni moest bij eenige gilden en ambachten nog eens aangedrongen wor-

---

den gesteld door de regeering der stad, voortgekomen juist uit die bemiddelden" (Meded. van den Rijksarchivaris van Zeeland.)

[1]) Onderzoek, p. 174, 56, 39; vgl. 't voorbericht. 's Gravesande, Tweehonderdj. Gedacht., p. 2, noot b. Te Water, p. 104 e. v.

[2]) Unger, I, nr. 225, De Stoppelaar, nr. 2450.

[3]) Onderzoek, p. 76, 77, 179.

den, dat ze binnen twee maanden alles in orde moesten hebben, anders (de bedreiging wordt erger!) zullen ze „gecorrigeert" worden „als ongehoirsaeme poorters ende pesturbateurs van de republieke" [1]).

We moeten hier opmerken, dat deze strenge bepalingen komen van een stadsmagistraat, die nu meer wordt nagereden door de landsregeering, die ook zwakker hervormingsgezind is, doordat verscheiden aanhangers der reformatie er thans uit zijn (gedeeltelijk door vlucht) en ook zeventig gewone hervormde burgers de stad hebben verlaten [2]). Ook ziet men een beweging later wel eens anders dan in 't begin, ik bedoel met minder vrees b.v., vooral als men een ruggesteun krijgt zooals hier, in een doortastende overheid.

En toch, hoewel de aanmaningen resultaat hadden [3]), melden de stadsrekeningen zelfs van 1569, '70, '71 en '72 nog van reparatie's tengevolge van den beeldenstorm! [4])

Ik ben vooruitgeloopen naar 1567, doch ga nu terug naar 1566.

De „Beeldbreking" had tengevolge, dat tot begin September in Middelburg hervormde godsdienstoefeningen werden gehouden in de Westmonsterkerk (op de Markt) en in de Gasthuiskerk [5]). 5 September werd in alle kerken de roomsche dient hersteld, terwijl de hervormden, met uitzondering van „die van den doepe", vrijheid kregen, om te vergaderen buiten de stad, totdat de koning anders zou geordonneerd hebben. Deze waren daarmee echter niet tevreden en vroegen

---

1) Unger, I, nr. 227.

2) Onderzoek, p. 56, 174, 204 e. v. Van Iperen, Tweehonderdj. jubelfeest, p. 128 e. v.

3) Unger, II, nr. 352.

4) Unger, II, nrs. 353—356.

5) Op grond van het tolerantieverdrag, 23 Aug. tusschen de landvoogdes en de edelen gesloten, P. J. Blok, Geschied. v. h. Ned. Volk, II^2, p. 37. Onderzoek, p. 199; Unger, I, nr. 217; Quintyn Weytssen, Nauwkeurig verhaal, p. 193. Een kerkeraad bestond ook reeds, Onderzoek, passim; 's Gravesande, Tweehonderdjarige gedacht., p. 63, noot.

een kerk [1]). Ze wezen op het gevaar gelegen in prediking-buiten, met het oog op het buitenvolk en de Spanjaarden, en de onveiligheid der huizen van de hervormden tijdens 't bezoeken der samenkomsten. In een samenspreking berustten ze erin nog een dag buiten de stad te moeten prediken, op voorwaarde, dat ze een geschikte plaats binnen de muren kregen, beschermd van stadswege. 7 September besloot de vroedschap hun een schuur of pakhuis in te ruimen, toen nog in huur bij een zekeren Villiers, buiten de Zuiddampoort gelegen, op een driehoekig schiereilandje, waartoe de tegenwoordige Rouaansche- en Dwarskaai behoorden [2]). Een prachtterrein voor zoo'n doel : 't was rondom ingesloten door water. Bij dit bemiddelingsbesluit hebben de hervormden zich neergelegd [3]). Op dit z.g. eiland lag dan het eerste „kerkgebouw" der hervormden van Middelburg, waar weldra optrad Bernard Donders, de reeds genoemde pastoor van Biggekerke, die openlijk zijn priesterschap verloochende onder 't verscheuren en wegwerpen van zijn brevier [4]). Hier predikte ook Petrus Dathenus. Gewoonlijk werd echter de dienst waargenomen door den Middelburgschen predikant Geleyn d' Hoorne [5]).

De vroedschap kreeg zoo langzamerhand hoop op de zéér begeerde rust. Nog een enkelen keer dreigt gevaar. Zoo, wanneer het gerucht wordt verspreid, dat in de Abdij veel vreemd krijgsvolk is binnengekomen. De burgerij komt in beroering en rust niet, voor de stadsregeering heel de Abdij heeft door-

---

1) Unger, I, nr. 620.

2) Zie Dr. J. C. de Man, Het Zuid. deel v. d. op het laatst der zestiende eeuw afgebroken muur . . ., Midd., 1900, p. 50; Idem, de vermoed. afkomst van achttien steenen werpkogels . . ., Midd., 1898. (Hierin een kaartje.)

3) Te Water, p. 62. Vgl. Unger I, p. 533, noot 1. Vgl. over de ligging dezer plaats 's Gravesande, Tweehonderdj. Gedacht., p. 49 e. v.

4) Onderzoek, p. 62, vgl. 56. Andere geestelijken, die Calvinist werden : Te Water, p. 103.

5) Onderzoek, p. 10; Van Iperen, Tweehonderdj. jubel-feest, p. 129. Onder de andere predikers worden genoemd „plaatsvervangers", zooals Sampson Mozeys.

zocht en verklaart niets verdachts gevonden te hebben [1]). Zoo ook, toen de landvoogdes schreef, dat er plechtige gebeden en processie's moesten gehouden worden, om God daardoor te bewegen 's keizers onderneming tegen de Turken te willen begunstigen en de Nederlanden te stellen in goede eenigheid, rust en vrede. De bisschop wilde er een openbare processie van maken met kaarsen en toortsen, maar burgemeester en schepenen wilden ongeregeldheden voorkomen en schreven voor, dat vier Zondagen achtereen een processie binnen de kerken zou worden gehouden [2]). Zoo tenslotte ook, toen de hagepreeken schenen te herleven in de disputatie's, die Calvinisten en Doopsgezinden met elkaar gingen houden, op den dijk tusschen Veere en Arnemuiden, bij den molen van West-Souburg, in een boomgaard buiten de Noorddampoort. Telkens echter wist de regeering de groote menigte van volk kalm uiteen te doen gaan — en dan leest men er niet meer van [3]).

Zoo was het eindelijk rustig geworden in 't laatst van 1566. Maar 't was de stilte voor den storm, die in 1567 losbarstte.

---

[1]) Onderzoek, p. 12 e. v.

[2]) 's Gravesande, p. 53, 54; De Stoppelaar, nr. 2431.

[3]) Pekelharing, p. 288, 289; Onderzoek, p. 53.

TER WEGNEMING VAN MISVERSTAND

door

Dr. S. GREIJDANUS.

Prof. Dr. G. Ch. Aalders heeft in de laatste aflevering van het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* een artikel geplaatst, *Iets over de verhouding van bizondere Openbaring en Heilige Schrift,* waarin hij zich polemisch tegen mij richt, naar aanleiding van eene passage in mijn artikel *Eene nietgeslaagde proeve van belijdenis,* in het *Geref. Theol. Tijdschrift* van April 1930. Ik kan niet ontkennen, mij eenigszins over dat artikel verwonderd te hebben. Evenwel niet over den inhoud, waarmede ik het, daargelaten wellicht soms de zegswijze, eens ben. Maar hierover, dat Prof. Dr. G. Ch. Aalders het noodig oordeelde, dat artikel te doen plaatsen, en nog meer hierover, dat hij het als polemiek tegen mij bedoelt, naar aanleiding van een bepaald gedeelte in mijn genoemd artikel. Ik begreep niet, hoe er zulk een misverstand bij Prof. Dr. G. Ch. Aalders omtrent die passage kon opkomen en heerschen. Als exegeet weet Dr. Aalders natuurlijk evengoed als ik, dat men zich bij de uitlegging van eenig geschrift niet maar hechten moet aan eenig woord, los uit den samenhang genomen, maar bij alles goed met het verband moet rekenen. En dat verband is in dit geval niet te uitgebreid en omvangrijk, om er goede acht op te geven, want de geheele betreffende passage is maar ééne enkele bladzijde druks groot. Zelfs nu Dr. Aalders meende, zijne opvatting mijner bedoeling niet maar *in* genoemde passage te lezen, doch die er *uit* te lezen, had hij, docht mij, wel vanzelf kunnen begrijpen, dat dit niet juist kon zijn, maar dat er, hoe dan ook, misverstand moest zijn. Doch omdat het Prof. Dr. G. Ch. Aalders was, bij wien zulk eene misvatting mijner bedoeling uitkwam, nam ik mijn artikel nog eens weer ter hand, om de bedoelde passage in haar geheel te lezen, teneinde na te gaan,

of ik dan door onduidelijke of onnauwkeurige uitdrukking mijner gedachten gereede aanleiding tot zulk een misverstand gegeven had. Doch bij herlezing zie ik dit nog niet in. Want wanneer ik daar schrijf : „De Heilige Schrift is dus veel meer dan schriftelijke opteekening van een deel der bijzondere openbaring, en brengt ook zelf openbaring, die tevoren nog niet geschonken was, noch door wonderlijke prediking, noch door feitelijke historie", blz. 551, dan is daarmede toch wel duidelijk te kennen gegeven, dunkt mij, dat de gedachte dier passage eene andere is, dan Dr. Aalders er in leest, en dat niet alleen mijne bedoeling met die passage eene andere is, dan Dr. Aalders die opvat, maar dat hetgeen er gedrukt staat, die opvatting als misverstand aanwijst.

Het misverstand bij Dr. Aalders meen ik op deze wijze te moeten verklaren : Hij schrijft, blz. 49, dat mijn artikeltje hem naar de pen deed grijpen. Dat spreekt van haast. En deze haast schijnt tot overhaasting geleid te hebben, zoodat de kalme, rustige overweging en nauwkeurige lezing achterwege bleef, en Dr. Aalders eene onjuiste voorstelling van hetgeen ik schreef, zich vormde, en een denkbeeldigen tegenstander zich voorstelde, tegen wien hij nu met zijne wapenen aanstormde, om een volkomen overbodigen strijd te voeren, evenals wijlen mijnheer Don Quichotte indertijd.

Maar hetzij nu de aanleiding tot het misverstand mijner kritiek ligge in mijne schrijfwijze, hetzij die slechts bij Dr. Aalders aanwezig is, hetzij wij beiden hier schuldig zijn, Dr. Aalders en ik zijn het hierover eens, dat de Openbaring uitgebreider is geweest, dan wij die in de Heilige Schrift bezitten. Er is door Goddelijke werking en inspiratie veel meer gebeurd en gesproken, dan ons in de Heilige Schrift wordt medegedeeld. De profeten en de apostelen hebben meer omvattende prediking, uitgebreider redevoeringen, tot het volk of de menschen gericht of gehouden, dan in de Heilige Schrift werden opgeteekend. Er kunnen meer geïnspireerde brieven door de apostelen geschreven zijn. De openbaring heeft zich dus verder uitgestrekt, is rijker geweest, dan wij haar nu nog bezitten in de gave der Heilige Schrift.

Maar... dat is de quaestie hier niet. Doch : is de Heilige Schrift *enkel opteekening uit eene rijkere, breedere openbaring,* zoodat we overal kunnen onderscheiden en als scheiden, zij het niet immer feitelijk, dan toch in onze gedachten, tusschen eene rijkere, uitvoeriger openbaring, èn eene beknoptere opteekening, beschrijving, mededeeling daarvan ; òf valt bij aanmerkelijke deelen der Heilige Schrift deze scheiding en onderscheiding niet te maken, doch vallen daar opteekening en openbaring samen ? Wanneer in Jeremia 36 : 32 staat : en tot dezelve werden nog vele dergelijke woorden toegedaan, dan zegt dat m. i., dat Jeremia die woorden tevoren nog niet uitgesproken had, evenals de tevoren door Baruch opgeschrevene, maar ze eerst toen geopenbaard ontving en tegelijk liet opschrijven. Bij Psalmen als 78, 104 e. d. g. gaat vooraf Gods openbaring in historie en natuur. Daarbij valt dus te onderscheiden en in zekeren zin te scheiden. Maar bij een groot deel der andere Psalmen gaat dat niet op die wijze, b.v. 4, 5, 6 e. v. a. Van welke rijkere, breedere openbaring is b.v. de brief aan de Romeinen de beknoptere opteekening, zoodat daarop toepasselijk kon zijn, dat uit die rijkere openbaring, in den brief aan de Romeinen eene minder omvattende opteekening geschonken werd ? En op gelijke wijze met de andere brieven, en met de Openbaring aan Johannes ? Het is hierbij dus in het geheel niet de vraag, of de apostel Paulus niet wel meer brieven heeft geschreven, dan wij van hem in het Nieuwe Testament bezitten, en of ook deze niet geïnspireerd waren. Maar of de brieven in het Nieuwe Testament, en de Openbaring aan Johannes, uittreksels zijn uit breedere, rijkere openbaring, òf dat bij hen niet moet onderscheiden worden tusschen uitvoeriger openbaring waaruit (de vraag, of het moet zijn, waar *uit,* òf waar*van* blijve hier rusten) beknoptere opteekening geschiedde, maar dat openbaring en opteekening daar vrij wel samenvielen, zij het niet immer geheel in tijd, dan toch naar inhoud en omvang. Wat bij deze quaestie in geding komt, is de *waardeering* der Heilige Schrift. De onderscheiding tusschen Openbaring en de Heilige Schrift als hare beschrijving, is

opgekomen, om de Heilige Schrift zelve als geene openbaring, en van mindere waarde voortestellen. Nu heeft die onderscheiding een zeker recht. Maar we moeten het betrekkelijke daarvan niet over het hoofd zien. De Heilige Schrift bevat zeer veel, waarbij genoemde onderscheiding niet recht te maken valt, en dient vermeden te worden, omdat zij daarbij geheel andere voorstellingen zou wekken, dan wanneer er sprake is van historische boeken en beknoptere weergave van profetische en apostolische prediking en verkondiging. Voor een aanmerkelijk deel is de Heilige Schrift zelve niet slechts opteekening uit rijkere openbaring, maar zelve ook openbaring in dien bepaalden zin. Daarbij is dus betrokken de quaestie van de noodzakelijkheid der Heilige Schrift, en van de waarde van haren inhoud. Is zij enkel referaat, geïnspireerd referaat, of is zij voor een belangrijk deel ook nog meer, n.m.l. openbaring, die we elders niet denken kunnen, zooals wel Gods openbaring in Israëls geschiedenis, enz. ?

Nu schrijft Dr. Aalders van het betreffende artikel in de *Proeve van belijdenis :* ,,Hierin liggen twee dingen opgesloten : eensdeels dat er schriftelijk gefixeerde openbaring is ; anderdeels dat deze geschrevene openbaring niet de geheele openbaring is, maar dat de bizondere openbaring Gods veel rijker en ruimer is dan wat in schrift werd vastgelegd. Meer wordt er niet gezegd, en meer ligt er niet in opgesloten. Wat men en meer in leest, wordt er in gelegd", bl. 58. Dat is wel boud en autoritair gesproken. Maar Dr. Aalders kan aldus wel verklaren, wat zijne bedoeling is. En denkelijk ook, wat de bedoeling zijner mededeputaten is. Maar over wat er in dat artikel staat, hebben ten slotte anderen even goed het recht te oordeelen, als de opstellers. Want dat wordt niet uitgemaakt door eenige autoritaire uitspraak van wien ook, maar naar de wetten der Nederlandsche taal en die der logica.

Zakelijk is er tusschen Dr. Aalders en mij betreffende dit punt geen verschil. Maar een Belijdenisformulier of -artikel moet geheel zuiver zijn en geene gereede aanleiding geven tot misverstand en verkeerde opvatting.

VERSLAG

van de 19de Algemeene Vergadering van de Vereeniging van Predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland op Woensdag 23 en Donderdag 24 April 1930 in het Jaarbeurs-gebouw te Utrecht

door

Ds. H. S. BOUMA te Amsterdam.

---

1. Nadat gezongen is Ps. 138 : 1 gaat de Voorzitter voor in gebed, leest Psalm 138 en spreekt het volgende openingswoord :

Waarde medebroeders in de Heilige Bediening,

Waartoe zijn we hier gekomen ? Ik weet niet, of die vraag bij velen uwer leeft ? Misschien niet. En dan zou ik me daarover eigenlijk verblijden. Want daaruit zou immers blijken, dat ge het een vanzelfsheid vindt, om in de Paaschweek naar Utrecht te gaan, dat ge het beschouwt als een deel van uw werk.

Ik geloof ook wel, dat we ons trekken naar de stad der opgangen zoo mogen zien. Maar dat dient dan ook een bewust zien te zijn, we moeten ook hier rekenschap geven van ons doen en denken en dat geeft mij het recht, naar 't me wil voorkomen, om enkele minuten beslag op uw aandacht te leggen, door te antwoorden op de vraag, waartoe zijn we hier gekomen ?

Wie van onze Vereeniging niets of weinig wist en de agenda van deze onze Algemeene Vergadering in handen kreeg, zou misschien een oogenblik denken, dat we een bond waren tot beoefening van de Theologie en dat we naar Utrecht waren getrokken, om godgeleerde verhandelingen aan te hooren en daarover te debatteeren. Over de Agenda

straks nog iets meer, ik zeg nu dadelijk : eene theologische studie-vereeniging zijn we niet. We zijn en willen zijn, wat onze naam uitdrukt : eene Vereeniging van Predikanten. Geen vak-vereeniging, in den zin van eene, die samenkomsten houdt tot wetenschappelijke verdieping van het vak. Nog minder eene vak-vereeniging, die zich beweegt op sociaal terrein. Ge begrijpt, dat ik van de christelijke vak-beweging geen kwaad wil zeggen, maar ge zult toch met me van oordeel zijn, dat we als Gereformeerde predikanten dankbaar mogen zijn, met het oog op het geestelijk karakter van ons ambt, dat we geen vereeniging behoeven, om te beraadslagen over onze rechtspositie, onze honoreering, en wat dies meer zij, omdat er andere wegen en middelen zijn, om in deze dingen te voorzien.

Waartoe zijn we hier ? Laat me het zoo mogen zeggen, om een enkel oogenblik elkander te verkwikken, elkander te steunen en op te beuren te midden van de vervulling van onze zware taak. Het is een heerlijk werk, prediker van het Evangelie te zijn, uitdeeler der verborgenheden Gods. Dat we het Woord Gods mogen brengen, adelt ons, dat is onze kracht. Maar wij blijven menschen, die dezen schat in aarden vaten dragen. En als we ons werk even van de menschelijke zijde bezien — helaas doen we dat wel eens te veel, zoo niet uitsluitend — dan is het : altijd geven, weinig ontvangen ; altijd leiden, weinig gesteund worden. Dezulken hebben ook bemoediging noodig. En we kunnen die alleen van elkander ontvangen, want alleen de prediker verstaat het werk van den predikant. Een werk, waarin veel schoons is, maar ook zoo veel, dat teleurstelt en ontmoedigt. Vooral, we zijn zoo vaak teleurgesteld over ons zelf.

Daarom hebben we elkander noodig, om elkaar in den naam des Heeren tot steun te zijn. Als ik vraag, waarom zijn we hier, dan antwoord ik, niet om er een oogenblik uit te zijn, maar om er eens waarlijk in te komen. Om elkander te ontmoeten, om oude vrienden weer te zien en nieuwe te vinden. Om met hen eens over ons werk, onze omstandigheden,

ons zelf ook te spreken, zooals alleen een predikant met een predikant er over spreken kan. En het gezelligheids-element, dat op onze samenkomsten, Gode zij dank, in zoo ruime mate aanwezig is, is voor mij geen bijzaak, veel eer een zaak van zeer groot belang.

Maar daar naast komt dan toch ook, dat we weer eens wat theologische teerkost moeten ontvangen. Niet in dien zin, dat we weer eens aan de college-tafels zouden gaan zitten en opzien naar den catheder of zelfs, neergebogen, haastig opschrijven, wat van den catheder naar beneden klinkt, maar wel zoo, dat we ingeleid worden in enkele onderwerpen, die voor de vervulling van ons ambt van beteekenis zijn. Het Bestuur tracht altijd de onderwerpen zóó te kiezen, dat ze betrekking hebben op het ambtelijk leven, al zal dan in het eene onderwerp meer het wetenschappelijke, in het andere meer het practische op den voorgrond treden. Maar het is elk jaar moeilijk, een agenda naar dit beginsel samen te stellen. We beginnen vroeg, in September of October en stuiten telkens op allerlei bezwaren. We zijn ook dit jaar aan de referenten dankbaar, zeer dankbaar, dat ze aan onze, soms niet zeer vroeg gekomen, uitnoodiging hebben willen voldoen.

Nu ga ik onze agenda niet verdedigen. Het heeft me genoegen gedaan, in de pers te lezen, dat men bij deze referaten eene goede vergadering verwachtte. Ik zeg alleen, dat de agenda er ook thans weer anders uitziet, dan het oorspronkelijke concept van het Bestuur. Dat in het jaar der herdenking van het sterven van Augustinus over dezen grootsten der kerkvaders gehandeld wordt, zal ieder begrijpen. De kerk-bouw trok den laatsten tijd bijzonder de aandacht. En het bleek ons van verschillende zijden, dat men over de psychologische gedachten van Prof. Waterink en over de wijsgeerige van Prof. Vollenhoven gaarne nader wilde worden ingelicht. Als Bestuur verwachten we, dat een en ander tot een aangename en vruchtbare bespreking aanleiding zal geven en dat ze brengen zullen, wat we hier zoeken, opbeu-

ring, steun, voorbereiding ook voor de taak, die we hebben te vervullen.

Op de vraag, waartoe zijn we hier, gaf ik aldus een kort antwoord. Verder daarop ingaan kan ik natuurlijk niet. Iets wil ik zeggen over het afgeloopen Vereenigings-jaar. De propaganda, tot uitbreiding van het leden-tal met grooten ijver door onzen steeds ijverigen Secretaris gevoerd, had een verblijdend resultaat. Zoo verblijdend — het leden-tal steeg tot 611 — dat we er zelfs door in eenige moeite komen. Onze Vereeniging heeft meer dan eens uitgesproken, dat ze in het Jaarbeurs-gebouw wenscht te vergaderen. Het zal echter de vraag worden, of deze zaal, waarin we gaarne samenzijn, onze Vereeniging nog zal kunnen herbergen. Grooter gelegenheid gaat noodig worden.

Slechts op één ding wil ik wijzen, omdat ik daar als Voorzitter zeer nauw bij betrokken was. Verleden jaar hadden we in ons midden een afgevaardigde van den Geref. Bond voor Duitschland, zelf mocht ik in het najaar de vergadering van dezen Bond te Bentheim meemaken. Ik behoef daar geen verslag van te geven, immers ik heb onmiddellijk na de samenkomst er uitvoerig over geschreven in De Standaard en ik vertrouw, dat ge dit destijds allen hebt gelezen. Maar wel wil ik hier op komen. De betrekkingen met den Geref. Bond zijn aangeknoopt, niet om elkanders vergaderingen te bezoeken, maar om iets te doen. Met name is gedacht aan uitwisseling van studenten, aan uitwisseling van boeken, tijdschriften, bladen, aan het gelegenheid-bieden aan predikanten, van elkanders werk op de hoogte te komen en daardoor van elkander te leeren. Nu moet ik ronduit verklaren, dat we met deze dingen nog niet ver zijn gekomen. We zijn nog niet verder, dan dat beiderzijds de wenschelijkheid van een en ander is uitgesproken. Maar dat moet ook het begin zijn en ik heb goeden moed, dat de plannen ook tot uitvoering zullen komen, al zien we nu nog niet, hoe dat precies zal moeten gaan. Daarbij bedenke men, dat wij wel alle jaren vergaderen, maar dat de Geref. Bond voor Duitschland slechts eens

in de twee jaren een algemeene vergadering houdt. We zijn dus nog in de periode van voorbereiding en hopen verder te gaan.

Eben darum erfreut es mich, sehr verehrter Herr Pastor Langenohl aus Düsseldorf, dasz ich Sie als Vertreter des Reformierten Bundes für Deutschland begrüssen darf. Schöne Tage habe ich in Bentheim verbracht, als ich der Gast ihres Bundes war. Ich hoffe, Sie werden sich in unserer Mitte recht zu Hause fühlen, als ein Bruder unter den Brüdern. Ich hoffe, dasz unsere Beziehungen stets besser werden, und dasz es auch möglich sein wird, wie ich es eben sagte, nicht nur einander öfters zu sehen, sondern auch mit der Tat einander zu helfen.

Een welkom roep ik zoo den buitenlandschen gast toe, ik roep het u allen toe uit naam van uw Bestuur, waarde Broeders, die uit heel ons vaderland naar Utrecht opgekomen zijt. Onze Vereeniging heeft vele goede vergaderingen gehad. De geest is hier steeds gezellig en we gaan verkwikt naar huis.

God zegene ons ook heden, gelijk we van Hem hebben gebeden.

Hiermede verklaar ik de vergadering voor geopend.

2. De notulen der vergadering van 3 en 4 April 1929 worden vastgesteld.

3. De Voorzitter deelt mede, dat door het Bestuur voor de prijsvraag advies is gevraagd aan de Hoogleeraren der Theol. School en van de Theol. Faculteit der Vrije Universiteit, en dat deze enkele Oud-Testamentische en Dogmatische onderwerpen hebben opgegeven. Op voorstel van het Bestuur wordt besloten, als onderwerpen voor de prijsvraag vast te stellen :

1. De leer van het werk-verbond bij de Nederlandsche en Engelsche (Schotsche) theologen in de 17e en 18e eeuw.
2. Eene historisch-dogmatische verhandeling over

de opvattingen omtrent de belofte „eener nieuwe aarde".

Bepaald wordt, dat de beantwoordingen moeten worden ingezonden vóór 1 Jan. 1932 en dat mede kunnen dingen de leden onzer Vereeniging en de studenten van de Theol. School en van de Theol. Faculteit der Vrije Universiteit.

4. Ds. Kramer deelt mede, dat door hem ontvangen werd *f* 1184.39½ en uitgegeven *f* 1054.87½. Eene commissie, bestaande uit de predikanten Prinsen en Diemer, wordt benoemd, om de boeken van den Penningmeester na te zien.

5. Tot lid van het Bestuur wordt Prof. Grosheide herbenoemd. Waar niemand naast den aftredenden Voorzitter een ander noemt, geschiedt deze benoeming bij acclamatie. Prof. Grosheide verklaart, met genoegen zijne functie opnieuw te aanvaarden.

6. Tot redacteuren van het Geref. Theol. Tijdschrift worden opnieuw benoemd de Professoren Aalders en Ridderbos.

7. Besloten wordt, ook dit jaar het Consortium tot uitgave van het Geref. Theol. Tijdschrift te steunen met een bedrag van *f* 230.—.

8. De Voorzitter geeft het woord aan Ds C. B. Bavinck van Rotterdam, om zijn referaat te houden over: *„De praedestinatie-leer van Augustinus"*. Deze vat zijn betoog samen in de volgende punten [1]:

I. Augustinus heeft zijn praedestinatie-leer uit de Heilige Schrift geput, terwijl zijn eigen leven hem voor deze leer een machtigen steun bood en bijzondere omstandigheden hem, vooral in de laatste jaren zijns levens, tot breeder ontwikkeling van haar noopten, zonder dat het daarom bij hem gekomen is tot een volledige systematische uitbouw.

---

[1]) In dit verslag wordt alleen de samenvatting gegeven, omdat het referaat wordt gepubliceerd.

II. Uitgaande van de algemeene erfzonde, neemt Augustinus nochtans eene diep ingrijpende, absolute onderscheiding („discretio") onder de menschen aan, die enkel en alleen door de onverdiende genade Gods wordt bewerkt. Naar onze Gereformeerde beschouwing laat hij soms deze discretie te veel vervloeien, waardoor de continuïteit van Gods genade-werk en de zekerheid des heils schade lijdt.

III. De praedistinatie-leer hangt volgens Augustinus ten nauwste saam met de genade-leer. Wie de genade Gods leert als „vera gratia", leert z. i. ook de praedestinatie.

IV. De praedestinatie is bij Augustinus vooral eene praedestinatie van de genade, die God zal geven, maar ook van de personen, aan wie de genade zal gegeven worden, en ook van Christus als Hoofd. Daar naast gaat dan echter bij hem ook een eeuwig decreet Gods over de anderen, waarbij hij den zondeval als onderstelling aanneemt, en waarvoor hij ook eene verklaring zoekt, hoewel hij ten slotte eindigt in het occulte, souvereine welbehagen Gods.

V. De praedestinatie is, evenals de genade, alle voorafgaande verdiensten des menschen uitsluitend, en daarbij alles werkend en allen tegenstand overwinnend.

VI. De praedestinatie heft volgens Augustinus de zedelijke orde, ook het bestaan van vrije oorzaken, ook de noodzakelijkheid en nuttigheid van gebed, vermaan en bestraffing niet op. Daarentegen geeft hare prediking een vasten grond van vertrouwen en ontneemt den mensch allen roem in zich zelven, om alleen te roemen in God.

9. Nadat eenige oogenblikken gepauzeerd is, wordt op voorstel van den Voorzitter besloten, een telegram te zenden aan Prof. Lindeboom, om hem geluk te wenschen met zijn 85en jaardag.

10. Door Ds Diemer wordt gerapporteerd, dat de rekening van den Penningmeester in orde bevonden is, en voorgesteld Ds Kramer te dechargeeren. Hij merkt op, dat de Commissie den post „inningskosten van de contributie" te

hoog vindt, waarom hij voorstelt, een vasten datum te stellen, waarop de contributie aan den Penningmeester moet worden overgemaakt.

De voorstellen van de commissie worden aangenomen. Deze en ook de Penningmeester ontvangen den dank van den Voorzitter voor hun arbeid.

11. De Voorzitter geeft in bespreking het referaat van Ds Bavinck.

Ds N. Diemer van Vijfhuizen merkt op, dat de praedestinatie nog al te vaak wordt opgevat als een soort van fatum, met het gevolg, dat men uit de verkiezing geen troost heeft en men zijne vastigheid zoekt in eigen ziels-ervaringen. Hij vraagt daarom, of in de prediking de gemeente er niet op gewezen moet worden, dat haar grond ligt in de verkiezing.

Dr K. Dijk van den Haag drukt er zijn blijdschap over uit, dat er voor onderwerpen, als het behandelde, onder ons nog plaats is. Over tweeërlei zal hij nog gaarne nader ingelicht worden : 1e over Augustinus' beschouwing van de volharding der heiligen. Ref. heeft daarvoor de oorzaken aangegeven. Maar ligt er ook niet eene verklaring in Augustinus' doops-beschouwing ? In den doop immers — zoo meende hij — wordt de wedergeboorte gewerkt, maar niet alle gedoopten openbaarden zich in hun leven als wedergeborenen. Is deze beschouwing van den doop en in verband hiermede die van de wedergeboorte niet van invloed geweest op Augustinus' leer van de volharding der heiligen ? Het tweede punt, waarop spr. wil wijzen is, dat Ref. duidelijk heeft aangetoond, dat ook de reprobatie voor Augustinus gevolg is van de praedestinatie. Spr. kan er zich echter niet mede vereenigen, wanneer Ds Bavinck meent, dat Augustinus op infralapsarisch standpunt stond. Daarvoor heeft hij te uitdrukkelijk geleerd, dat ook de zonde is opgenomen in het decreet Gods.

Ds D. Nauta van Woubrugge heeft met groote instemming gehoord, dat Dogmatiek maar niet een dor systeem is,

maar dat er een innig verband bestaat tusschen het leven des geloofs en de Dogmatiek. Maar is het dan wel juist, dat we in de Dogmatiek de praedestinatie voorop stellen? Moet daaraan niet voorafgaan de leer van de genade en van het geloof? Ook zou spr. willen vragen, of Augustinus door Ref. wel billijk is behandeld in zake zijn beschouwing van de zekerheid des heils. Wel heeft Ds Bavinck deze niet gezien als een uitvloeisel van zijne praedestinatie-leer, gelijk wel gedaan wordt, maar heeft hij toch ook niet te veel gevolgd de methode, om Augustinus te beoordeelen van uit het reformatorische standpunt? En is dat wel billijk tegenover Augustinus, die toch ver boven zijne tijdgenooten stond?

Prof. Dr. A. G. Honig van Kampen vraagt naar het gevoelen van Ref. aangaande eene onderscheiding, die Augustinus zou maken tusschen de praedestinatio completa en de praedestinatio incompleta. Ook deelt spr. de meening van Dr Dijk aangaande de beteekenis van Augustinus' doopsbeschouwing voor zijne praedestinatie-leer, waarbij ook niet vergeten moet worden de moeite, die Augustinus had met het Donatisme. Dit toch wilde het getal der geloovigen zoo klein mogelijk zien en daartegenover stelde Augustinus de ruimte der genade, terwijl hij deze anderzijds weer eenigszins moest inbinden. Tevens wil spr. de vraag stellen, of bij Augustinus niet doorklinkt de vaste toon van de zekerheid des heils. En ten slotte spreekt hij als zijne meening uit, dat het te sterk gezegd is, wanneer Ref. beweert, dat de Roomsch Katholieken Augustinus voor zich opeischen. Dat mag zoo geweest zijn, ze doen het nu niet meer. Beslist immers verklaren ze, dat ze Augustinus' praedestinatie-leer niet aanvaarden, omdat deze in strijd is, zoowel met de metaphysische wilsvrijheid, als met de leer der Heilige Schrift en der Kerk, volgens welke Augustinus te klein denkt van de genade Gods.

In zijn repliek merkt *Ds Bavinck* allereerst op, dat hij in zijn referaat zich bepaald heeft tot de geschriften van Augustinus uit zijne laatste periode. De uitdrukking, dat de Roomschen Augustinus voor zich opeischen, is misschien te sterk

geweest. Spr. geeft onmiddellijk toe, dat de toestand van tegenwoordig eene andere is dan die van de Middeleeuwen, toen eenvoudig niet voor orthodox werd erkend, wie van Augustinus afweek. Door het opkomen van het Semi-Pelagianisme werd de autoriteit van Thomas boven die van Augustinus gesteld.

Van eene onderscheiding tusschen praedestinatio completa en praedestinatio incompleta heeft spr. niets gevonden.

Wat de leer van de zekerheid des heils betreft, wijst spr. er op, dat hij daarover slechts ter loops heeft gesproken, in zoo verre deze verband houdt met de praedestinatie-leer. Augustinus zegt wel, dat ieder, die gelooft, weet, dat hij gelooft, maar in zijne werken zijn verscheidene uitspraken, waarin uitkomt de gedachte, dat niemand vóór zijn sterven zeker kan zijn van zijne praedestinatie. Of hierop ook invloed heeft uitgeoefend zijne beschouwing van doop en wedergeboorte, zou spr. niet met zekerheid durven zeggen. Indien niet de eenige, dan is toch de vrees voor hoogmoed, die van zekerheid licht het gevolg is, bij Augustinus de hoofdoorzaak van zijn gemis aan zekerheid.

Wanneer Ds Nauta meent, dat waar er ook bij Augustinus een nauw verband bestaat tusschen zijn leven en zijn Dogmatiek, de leer van genade en geloof moet gaan vóór die der praedestinatie, merkt spr. op, dat Augustinus de praedestinatie eerst uit de Heilige Schrift heeft geput en daarna in zijn leven pas heeft gezien. In de *leer* moet de praedestinatie immer voorop gezet worden, terwijl — dat tegenover Ds Diemer — in de *prediking* immer naar voren moet komen het geloof in Christus.

De Voorzitter dankt Ds Bavinck voor zijn referaat, dat getuigde van zelfstandige en grondige studie, en waarin geene poging gedaan werd, om Augustinus „gereformeerd te maken", maar waarin hij geteekend werd in zijne historische beteekenis. Ook spreekt de Voorzitter zijne vreugde uit over het hoogstaande debat.

12. De vergadering wordt geschorst.

13. Om 6.30 uur wordt de vergadering heropend. Gezongen wordt Ps. 119 : 17.

14. De Voorzitter geeft het woord aan architect *J. H. van der Veen* van Amsterdam, om zijne voordracht (met lichtbeelden) te houden over : *„Bouwkunst en godsdienst"*.

Het vraagstuk van kerkbouw, aldus spr., is onder ons urgent. Gebrek aan plaatsruimte, gewijzigde eischen van comfort, meerdere behoefte aan aesthetische verzorging brengen kerkbouw op tal van plaatsen aan de orde. De bloei der gemeenten en de meerdere welvaart maken den bouw van kerken mogelijk. Of er nu overal een goed resultaat behaald wordt, is echter de vraag. Ter inleiding wordt door spr. eerst stil gestaan bij den invloed van den godsdienst op kerkbouw, gelijk uitkomt bij de Grieksche tempels en bij de Romaansche en Gothische kerken. Vervolgens wordt de invloed van renaissance en reformatie behandeld. Aanvankelijk had de protestant geen gebouw noodig. Hij nam het oude gebouw en ontdeed het van beeld en sier. Later werd dit anders, waarover spr. een en ander meedeelt.

Het kerk-gebouw moet aan zijne bestemming beantwoorden. Deze is de bediening van Woord en Sacrament. In het gebouw moet uitkomen het karakter van den eeredienst. Daarom mogen ze niet wezen brokken architectuur zonder meer, nog minder gebouwen, waarin een andere, misschien wel vijandige levens-geest, zich uitspreekt. Er moeten kerken gebouwd worden, die getuigen van ons geloof en van liefde voor het Woord Gods. De bouwkunst heeft daartoe een dienende functie.

Met den Heer van der Veen wisselen van gedachten : Ds E. Prinsen (Enschede), Ds H. Steen (Andijk), Ds D. Hoek (Enkhuizen), Ds W. L. Korfker (Barneveld) en Ds W. F. C. van Helsdingen (Hendrik Ido Ambacht).

De Voorzitter dankt den Heer van der Veen voor het gebodene. De belangstelling van de vergadering is duidelijk

gebleken en beter dan ooit wordt door ons gevoeld, dat de zaak van kerkbouw met ernst en liefde moet worden behandeld.

15. De Voorzitter heet nogmaals welkom den afgevaardigde van den Reformierten Bund für Deutschland, Pastor Langenohl van Düsseldorf en geeft hem gaarne het woord.

Ds Langenohl brengt de groeten over aan de vergadering van den Voorzitter en den Vice-Voorzitter van den Ref. Bund, Prof. Lang en Dr Kolfhaus. Mede namens het moderamen van den Ref. Bund betuigt hij zijn dank voor de uitnoodiging tot deze vergadering, terwijl hij ook nog vermeldt den steun, in zwaren tijd door ons aan de Gereformeerden in Duitschland bewezen.

Spr. wil allereerst iets zeggen over den Ref. Bund. Deze werd in 1883 opgericht, vooral om tegen te gaan de z.g. Unions-gedachte. In den oorlogs-tijd en na-oorlogs-tijd is hij zeer sterk gegroeid. Zoowat alle kerken van Geref. gezindheid zijn nu toegetreden. Daaronder zijn kerken-groepen, die eene eenheid vormen (zooals b.v. die van Hannover), maar ook afzonderlijke kerken. Eene theologische eenheid is er in den Ref. Bund niet : er zijn Calvinisten en Zwinglianen, Unions-geneigden en pietisten, Kuyperianen en Kohlbruggianen. Maar allen aanvaarden den Heidelberger Catechismus. De oude belijdenis wil de Ref. Bund bewaren, zonder echter uit het oog te verliezen, dat ook op de nieuwe vragen, vooral onder invloed van den oorlog, aan de orde gesteld, het antwoord moet worden gezocht. De oorlog heeft personen en kerken wakker geschud. De grootste belangstelling is gericht op Luther, maar de bestudeering van zijne werken heeft het resultaat, dat men ook al meer nota gaat nemen van Calvijn en van de Geref. belijdenis. In dit verband noemt spr. den naam van Karl Barth.

Deze belangstelling voor de Geref. belijdenis is uitgekomen in de oprichting van de Theol. School te Elberfeld, waardoor men de Geref. kerken wil steunen. Nu moet men van deze

school zich niet een overdreven voorstelling maken, want ze is voorloopig nog slechts een hulp-instituut, en bedoelt vooral, hare leerlingen bij te brengen kennis van de klassieke talen, van de Heilige Schrift en van de Gereformeerde belijdenisschriften, m. n. van den Heidelberger Catechismus. Ze vult aan, wat op het tegenwoordige gymnasium en aan de universiteit ontbreekt. Wel is ze nog klein — ze heeft b.v. nog niet een eigen gebouw — maar ze heeft de liefde van de kerken, die voor haar zorgen en haar studentengetal is in den korten tijd van haar bestaan gegroeid van 19 tot 60. Dat vervult spr. met moed.

Ook wil spr. nog iets zeggen over een tweede zaak, waarin de belangstelling voor de Geref. belijdenis uitkomt, n.l. de beweging van de Jong-Gereformeerden. Deze beweging is ontstaan in Zwitserland onder Grob. Al is de Duitsche beweging nog niet zoo sterk en bewust als de Zwitsersche, toch is ze er en neemt voortdurend in beteekenis toe. Ze verzet zich met kracht tegen de poging, om alle geestelijke grenzen uit te wisschen en ééne groote Evangelische kerk in Duitschland te krijgen, en ze gaat terug op de Confessie. Vooral onder de jeugd wint ze aan invloed : heel wat jonge menschen komen samen, om met elkander de belijdenisschriften (en ook de Institutie) te lezen.

De Ref. Bund weet nog niet, waar men uit zal komen. Maar spr. weet, dat de weg moet gegaan worden in geloof en gehoorzaamheid en de uitkomst rustig kan gelegd worden in de hand des Heeren.

Aan Pastor Langenohl worden vragen gesteld door Ds E. Prinsen (Enschede) en Ds F. Dresselhuis (Oldeboorn), die door dezen op interessante wijze worden beantwoord, terwijl Ds G. Renting (Winterswijk) de kas van het Comité, dat steun biedt aan het Duitsche Geref. leven in aller belangstelling aanbeveelt.

De Voorzitter dankt Ds. Langenohl voor zijn mededeelingen, die goede tijding brachten. Hij bidt des Heeren zegen

toe aan den Ref. Bund en verzoekt Ds. L., de groeten van de Pred. Ver. over te brengen aan de Duitsche broeders.

16. Nadat Ds J. D. v. Munnik is voorgegaan in dankzegging, wordt de vergadering geschorst.
